

Tartu Ülikool
Sotsiaal – ja haridusteaduskond
Koolieelse lasteasutuse õpetaja õppekava

Aini Aim

KIUSAMISE TÄHENDUS JA KIUSAMISE
ÄRAHOIDMISE VÕIMALUSED 5 - 6, 7 - 8 JA
10 - 11 AASTASTE LASTE HINNANGUL

magistritöö

Juhendaja: Kristi Kõiv (PhD)

Läbiv pealkiri: Kiusamise tähendus ja ärahooldmise võimalused

2011

Kokkuvõte

Käesoleva magistritöö eesmärgiks oli välja selgitada kolme vanusegrupi eelkoolieas (5 - 6 aastaste), esimeses klassis (7 - 8 aastaste) ja esimese kooliastme lõpus (10 - 11 aastaste) käivate laste hinnangul kiusamise tähendus ja selle ärahoidmise võimalused. Töö teoreetilises osas antakse ülevaade kiusamise mõistest, tähendusest ja kiusamise erinevatest vormidest, samuti kiusamisvastase tegevuskava kujunemisest ja rakendamisest ning strateegiatest, mis on abiks kiusamise ennetamisel ja vähendamisel. Uurimus viidi läbi 2010 aasta veebruaris ja märtsis. Uurimus toimus kahes Valgamaa koolis ja kolmes Valgamaa koolieelses lasteasutuses, kus osales kokku 147 last, neist tüdrukuid 81 (55,1%) ja poisse 66 (44,9%). Uurimuse meetodiks oli intervjuu ja andmete analüüsiks kasutati kvantitatiivset sisuanalüüsi e. kontentanalüüsi. Andmete töötlemisel määrati üldised kategooriad ning saadud kategooriate vahel arvutati esinemissagedus protsentides. Statistiliselt olulisi erinevusi protsentide vahel leiti χ^2 - testi abil.

Uurimuses selgus, et kiusamise tähendus erinevate vanusegruppide vahel olid erinevad, eelkõige psühholoogiline ja alles teisena toodi välja füüsiline kiusamiskäitumine. Psühholoogilise kiusamiskäitumise all tõid 5 – 6 aastased lapsed enim välja just mitteverbaalset kiusamisliiki, mängu mittekaasamist ja asjade äravõtmist. 7 – 8 ja 10 – 11 aastased enim verbaalsel teel kiusamist, just narritamist. Mida väiksemad lapsed, seda rohkem tõid lapsed välja füüsilise kiusamiskäitumise - löömise ja haiget tegemise. Kõik kolm vanusegruppi tõid esile kiusamistähenduse iseloomustamiseks ka tegevuse korduva iseloomu ja vanemas vanusegrupis 10 - 11 aastased tõid välja võimuhete asümmeetria kahe osapoole vahel.

Laste hinnangud kiusamise ärahoidmise võimaluste ja viiside kohta kõigis kolmes vanusegrupis olid üldjoontes sarnased. Kiusamise ärahoidmise võimalustena toodi välja enda prosotsiaalset tegevust ja samuti oluliseks peeti eakaaslaste prosotsiaalset tegevust ja väärtusi. Laste endi prosotsiaalne tegevus kiusamise ärahoidmisel sisaldas iseenda prosotsiaalse käitumise eeskju mitteagressiivse käitumismudelina ning tõhusat käitumist kiusamise korral. Eakaaslaste prosotsiaalse käitumise juures toodi välja heatahtlikkust, sõbralikkust, hoolivust ja taunitavat suhtumist kiusamisse. Teiste inimeste tegevuse all peeti silmas eelkõige õpetajale, lapsevanemale ja direktorile kiusamisjuhtumitest teatamist ja toetust sõpradelt. Reeglid ja karistused olid laste hinnangul teisejärgulised kiusamise ärahoidmise võimalustest.

Summary

The meaning of bullying and the ways of avoiding it according to the opinions of three age groups (5 - 6-year-olds, 7 - 8-year-olds and 10 - 11-year-olds.)

The aim of this Master's work was to find out the meaning of bullying and the ways of avoiding it in three age groups (in pre-school, in the 1st form and at the end of the first school - year). In the theoretical part of the work gives an overview of the term of bullying, its meaning and different forms. It also discusses forming and implementing the action plan for fighting with bullying and strategies which are help ful in preventing and reducing bullying. The survey was conducted in February and March 2010. It was carried out in two schools and three kindergartens in Valgamaa with 147 children participating: 81 girls (55,1%) and 66 boys (44,9%). The method of the survey was interview and quantitative content analysis was used to analyse the data. General categories were determined and the frequency of their appearance in per cents was calculated. Statistically significant differences between per cents were found by means of χ^2 -tests.

The survey revealed that the meaning of bullying between different age groups was different, children mentioned psychological bullying first and then physical bullying. Psychological bullying for 5 - 6-year-olds was mostly non-verbal one like not playing with somebody and taking somebody's things away. Psychological bullying for 7 - 8-year-olds and 10 - 11-year-olds was mostly verbal one like teasing. The younger the children were, the more they mentioned physical bullying like beating and hurting others. All three age groups stressed the repetitive nature of the activity and the oldest age group (10 - 11-year-olds) pointed out the asymmetry of power in relationships between children.

Childrens opinions of the possibilities and ways of preventing bullying in all three age groups were generally similar. Prosocial activity was pointed out as a way of preventing bullying and peers prosocial activity and values were also considered important. Children's own prosocial activity for preventing bullying included setting their own non-aggressive behaviour as an example and efficient behaviour in case of bullying. The peers' pro-social behaviour included kindness, friendliness, caring and disapproval of bullying. Other people's activity mostly included reporting bullying to teachers, parents and the headmaster and support from friends. Rules and punishments were considered secondary.

Sisukord

Kokkuvõte.....	lk. 2
Summary.....	lk. 3
Sisukord.....	lk. 4
Sissejuhatus.....	lk. 5
<i>Kiusamise mõiste.....</i>	lk. 6
<i>Kiusamise erinevus teistest agressiivse käitumise liikidest.....</i>	lk. 9
<i>Kiusamise vormid.....</i>	lk.10
<i>Kiusamise tähendus.....</i>	lk.11
Kiusamise ennetamise ja ärahoidmise võimalused	
<i>Kiusamisvastase tegevuskava kujunemine ja rakendamine.....</i>	lk.13
<i>Strateegiad, mis on abiks kiusamise ennetamisel ja vähendamisel.....</i>	lk.16
Uurimismetoodika	
<i>Uurimuse eesmärk, küsimused ja hüpotees.....</i>	lk.21
<i>Uuritavad.....</i>	lk.22
<i>Uurimismeetod ja protseduur.....</i>	lk.22
Tulemused.....	lk.23
Arutelu.....	lk.33
Kasutatud kirjandus.....	lk.41

Sissejuhatus

Sellist lasteasutust, kus pole lastevahelisi probleeme on raske ette kujutada. Nii nagu täiskasvanute seas, kehtib ka laste puhul, et kõik pole ühel meelel ja kõik ei taha üht ja sama. Kiusamise teema pole ju uus probleem, see on alati olemas olnud. Palju on uuritud ja räägitud koolikiusamisest, kuid viimasel ajal on hakanud haridustöötajad huvi tundma selle vastu, kas kiusamine võib olla probleemiks juba lasteaias ning sellega on rohkem tegelema hakatud. Me mäletame juba oma koolieast kiusamisjuhtumeid, kuid toona ei räägitud sellest. Kiusamine ei pruugi hõlmata ainult füüsilisi rünnakuid, siia kuulub ka igapäevane korduv kimbutamine, alandamine, mis jätab sügavad psühholoogilised armid. Juba väikelaste seas tuleb ette löömist, tõuklemist, narritamist. Kõige harilikum kiusamise viis on lapse mängust välja jätmine, teda ei võeta mängu või muudetakse keset mängu mängureegleid. Kõige hullem asi lapse jaoks on olla eemale tõrjutud, olla teiste hulgas üksinda. Vahel on väga keeruline eristada süütut narrimist tõsisest kiusamisest. Kuid laste jaoks, keda korduvalt narritakse, lüüakse või seltskonnast eemale tõrjutakse pole siin mingeid kahtlusi. Tegemist on kiusamisega ja see on väga valus ning jätab oma jäljed terveks eluks. Kui laste omavaheliste kiusamisjuhtumitega ei hakata tegelema juba lasteaias, kipub kiusamine peagi tõsisemaid juuri ajama. Kiusamisest tuleb lastega rääkida juba lasteaiast alates. Sõnum ja käitumuslik eeskuju täiskasvanult olgu selge, et kiusamine pole lubatud ja kiusamisest rääkimine ei ole kaebamine.

Kiusamist on uuritud palju vanemate laste puhul, (Kõiv 1999; 2000; 2003; 2006) aga väga vähe on uuringuid 4 - 8 aastaste seas. Need eluaastad on lapsel väga olulised tervise ja heaolu arenguks. Laps, kes on olnud kiusamise ohver, võib tekkida probleeme lapse füüsilise ja psühholoogilise tervise, hariduse omastamistaseme ja sotsiaalses arengus. Kiusamine on tundlik teema, kus pole kindlaid reegleid, kuidas probleemidest vabaneda. Kiusamisest tuleb rääkida ja rääkida just selles võtmes, et mida saaks selles vallas ära teha ja mitte kedagi süüdistada. Lisaks kiusajale ja kiusatavale on olemas ka kõrvalseisjad. Ennetustöö hulka kuulub ka nende julgustamine ja toetamine, et nad tahaksid ja suudaksid kiusamisele vahele astuma. Nii kiusatavate kui ka kiusajate seas on lapsi, kes ei oska teiste lastega kontakti võtta, kui norides või lüües. Sellepärast on väga vajalik alustada ennetustööd juba lasteaias, kus tuleks õpetada oma tunnete väljendamist, teiste kuulamist ja probleemide lahendamist. Sama teemaga tuleks jätkata koolis. Samas on tihti lapsed koolis ja kodus erineva käitumisega nii võib mõnegi vanema jaoks mõni kiusamisjuhtumi ilmsikstulemine ehmatava ja äkilise uudisena tulla, tegelikult ei toimu asjad üleöö, vaid on pikaldane protsess.

Sekkumis – ja ennetustöös peab silmas pidama, et lapsed teaksid, kiusamine võib toimuda väga mitmel viisil, ning ükski kiusamise liik ei ole lubatud. Ükski sekkumisviis ei anna üksinda sajaprotsendist tulemust, seetõttu on soovitatav rakendada korraga mitmeid lähenemisviise kiusamise ennetamiseks ja sellele reageerimiseks.

Käesoleva magistritöö eesmärgiks oli välja selgitada kolme vanusegrupi 5 - 6, 7 - 8 ja 10 - 11 aastaste laste hinnangul kiusamise tähendus ja selle ärahoidmise võimalused. Lähtuvalt eesmärkidest esitan oma uurimustöös järgmised küsimused.

1. Mida tähendab kiusamine eelkoolieas (5 – 6 aastaste), esimeses klassis (7 – 8 aastaste) ja esimese kooliastme lõpus (10 – 11 aastaste) käivate laste jaoks?
2. Kas kiusamise tähendus on erinevas eas olevatel lastel erinev?
3. Millised on kiusamise ärahoidmise võimalused laste hinnangul?
4. Kas kiusamise ärahoidmise võimalused on erinevas eas olevatel lastel erinevad ?

Hüpotees: Eelkoolieas lapsed ja esimeses kooliastmes käivad lapsed mõistavad nii füüsilist kui ka psühholoogilist kiusamist, aga nooremad lapsed ei too välja selle korduvat iseloomu ja asümmeetriat võimusuhetes (hüpotees on püstitatud baseerudes varasematele uuringutele Smith & Leven, 1995; Gillies – Rezo & Bosacki, 2003).

Kiusamise mõiste

70. aastate lõpus ja 80. aastate alguses, kui kiusamist hakati uurima, kasutati inglise keeles selle tähistamiseks mõistet ”mobbing”. Mõiste laenati etioloogiast, kus see tähistas grupi loomade kollektiivset rünnakut teise loomariigi kuuluja vastu, kes oli selle liigi vaenlane ja tavaliselt nendest suurem. Termin toodi üle sotsiaalsete suhete valda kooliklassis, märgistamaks grupi eakaaslaste rünnakut üksikindiviidi vastu koolikeskkonnas. Tänapäeval tähistab seda mõistet inglise keelne termin ”bullying”, mis haarab enda alla võrratult rohkem, kui ainult arvulise ebasümmeetria kiusajate kasuks ja ohvri kahjuks (Kõiv, 2006).

Kiusamisele on hakatud nii ühiskonna tasandil kui ka teadusliku uurimisobjektina üha rohkem tähelepanu pöörama ning viimase 20 aasta jooksul on nii psühholoogid kui haridustöötajad ilmutanud üha suuremat huvi kiusamise vastu (Sullivan & Sullivan, 2004).

Kõiv (2000) toob välja, et kiusamiskäitumisega on Eestis seotud ligikaudu 17% õpilastest. Arsenio & Lemerise (2001) toovad erinevatele uurimustele toetudes välja, et Norras on kiusamisega seotud ligikaudu 15% õpilastest ja USA-s ning Suurbritannias veelgi rohkem.

Kõiv (2007) oma artiklis on toetanud Ma Stewin ja Mahilele (2001), kus kiusamist on seletatud peamiselt kahe biheivioristlikule lähenemisele toetuva mudeliga, millest esimene on

võimul baseeruv käsitlus, kus peamiseks kiusamise mehhanismiks on soov omada kontrolli ja võimu, domineerida teiste üle. Teine teoreetiline seisukoht kiusamise kohta baseerub sotsiaalsel õppimisteoorial, mille järgi on kiusamine õpitud käitumine, milles pere mängib kriitilist rolli: vanemate negativism ning eriti jõudu kasutavate distsipliinimeetodite kasutamine on lastele mudeliks, kuidas teisi inimesi kohelda.

Kiusamist on võimalik defineerida mitmel viisil: tavamõistena, teadusliku mõistena ning lisaks ka õiguslikust, keelelisest või kultuurilisest alusest lähtuvalt. Väga tihti kasutataksegi sõna „kiusamine“ tavamõistena. Tavamõiste ja teadusliku mõiste erinevusest tulenevad definitsioonide erinevused (Arora, 1996). Kui vaadelda kiusamist tavamõistena, siis võib see olla igasugune teist inimest kahjustav käitumine, kuid teaduslikus plaanis on kiusamisel kindlad tunnused (Kõiv, 2006).

Kiusamise mõiste defineerimist raskendab ka see, et erinevates kultuurides mõistetakse kiusamist erinevalt, mis omakorda teeb keeruliseks mõiste tõlkimise (Arora, 1996). Kõige laiemalt võttes võib kiusamist pidada agressiivse käitumise alaliigiks. Agressiivne käitumine on tahtlik teisele inimesele kahju - või haigettegemine või ebamugavuse valmistamine (Bachman & Maruste, 2001). Olweus (1999a) ja Sharp & Smith (2004) on kiusamist iseloomustanud sõnadega agressiivne, tahtlik, haiget/kahju tegev. Nad rõhutavad kiusamise korduvuse olulisust ja ka seda, et kiusataval on kiusamise korral raske ennast rünnakute eest kaitsta. Mõned uurijad pööravad tähelepanu asjaolule, et kiusamist võib teostada üks inimene ja ka terve grupp (Kõiv, 2003; Olweus, 1999a).

Agressiivne käitumine ehk agressioon (ing. k. aggression) on teist isikut kahjustav käitumine, mis võib olla füüsiline või psühholoogiline. Samuti pole agressiivsus juhuslik. See on järjekindel, energiline, teadlik agressiivne tegevus. Agressiivsusel on oma emotsionaalsed, motivatsioonilised ja käitumuslikud komponendid. Agressiooniga kaasneb viha - või raevuemotsioon. Selles peitub soov või vajadus teist inimest vigastada või alandada. Agressiooni väline väljendumine leiab aset mitmesuguste objektiivselt fikseerivate toimingute kujul (Bachman & Maruste, 2001).

Kõiv (2003) kirjutab, et kiusamine võib olla nii füüsiline kui ka psühholoogiline. Seega võib uurijate definitsioonidele tuginedes öelda, et kiusamine on indiviidi või grupi poolt korduvalt teostatav füüsiline või psühholoogiline käitumine, mida iseloomustab agressiivsus, tahtlikkus (ettekavatsetus) ja see, et kiusamise tulemusena tekitatakse kiusatavale füüsilist ja/või vaimset kahju, kiusataval on kõige selle juures raske ennast rünnakute eest kaitsta (Kõiv, 2003; 2006; Olweus, 1999a; Sharp & Smith, 2004).

Siiski leidub ka erinevaid arusaamu kiusamisest. Kui enamik autoreid peavad tähtsaks kiusamise korduvat iseloomu, siis üksikute uurijate mõttekäik on teistsugune. Arora (1996) leiab, et ka ainult ühekordne füüsiline rünnak inimese vastu, kes on võimetu ennast kaitsma, hirmutab teda ja järelmõjud võivad olla vägagi kaugele ulatuvad – võib kaasneda emotsionaalne trauma ja hirm uute rünnakute ees. Arora (1996) arvabki, et ka selliselt saab käsitleda kiusamise korduvat iseloomu.

Kiusamine on negatiivne käitumine, kus kiusaja teeb tahtlikult kahju või valu teisele, kusjuures see võib olla nii füüsiline (löömine, raha või asjade äravõtmine jne.) või psühholoogiline (narrimine, ähvardamine jne.) ning sellist käitumist võib teostada nii üks laps/nooruk kui ka terve grupp (Kõiv, 2003). Kiusamine võib toimuda ka sõnu või füüsilist kontakti kasutamata. Sellisel juhul on kiusamine tahtlik grupist väljajätmine või teise inimese soovide täitmisest keeldumine (Kõiv, 2006).

Käesolevaks ajaks on kiusamise mõiste täpselt määratletud, vaadeldes seda kui agressiivse käitumise vormi, millel on oma kindlad tunnused.

- Kiusamine on korduv tegevus, kus kiusajad rakendavad jõudu – eksisteerib tasakaalutus võimuga seonduvalt (Besag, 1989). Kiusajal on tavaliselt rohkem jõudu kui kiusataval (Sullivan & Sullivan, 2004). Tasakaalutus ehk asümmeetria võimuhetes võib väljenduda mitmel viisil: ohver on tegelikult füüsiliselt nõrgem kui kiusaja; ohvrit tajutakse füüsiliselt või vaimselt nõrgemana kui kiusajat (Kõiv, 2001a).
- Kiusamine on tahtlik tegevus, kus tehakse teisele haiget või kahju füüsiliselt, psühholoogiliselt, sotsiaalselt või emotsionaalselt (Besag, 1989).
- Kiusamine on sageli organiseeritud, süstemaatiline ja varjatud (Besag, 1989; Sullivan & Sullivan, 2004).
- Kiusamine on mõnikord olukorra ärakasutamine, kuid kord alanud, on tõenäoline, et see ka jätkub (Sullivan & Sullivan, 2004).
- Kiusamine toimub ilma ohvripoolse provokatsioonita (Kõiv, 2001).
- Kiusajad võivad tegutseda kas üksi või mitmekesi ning ohvriks võib olla nii üksikindiviid kui ka mitu indiviidi (Kõiv, 2006).

Ülaltoodust näeme, et kiusamisel on 3 tunnusojoont. Dan Olweuse (1999a) on need eraldi välja toonud:

1. korduv rünnak ohvri vastu toimub pika perioodi vältel
2. tahtlik rünnak ohvri vastu, mis teeb ohvrile kahju kas vaimselt või füüsiliselt

3. eksisteerib tasakaalutus võimusuhtes ohvri ja kiusaja vahel – see tähendab, et ohvril on raske ennast kaitsta.

Kiusamise erinevus teistest agressiivse käitumise liikidest

Lapsed mängivad tihti selliseid füüsilisi ja verbaalseid mängu, mis võivad täiskasvanule tunduda julmana. Selliseid mängu mängides võivad lapsed küll rikkuda distsipliini - või korrareegleid, kuid see ei pruugi olla kiusamine, sest tegemist on mängulise ja lõbusa tegevusega, mis pole korduv ning kollektiivne ja tahtlik teisele haiget tegemine (Kõiv, 2006).

Kõiv (2006) eristab kiusamist teistest agressiivse käitumise liikidest ning märgib, et kiusamine ei ole selline käitumine, kus kaks füüsiliselt või psühholoogiliselt võrdset inimest kaklevad või tülitsevad, sest kiusamise juurde kuulub lastevaheliste jõuga seonduvate suhete tasakaalutus ehk asümmeetria võimusuhtes.

Kiusamine erineb ka müramisest, mis võib paista kaklemisena, kuid on sellest siiski erinev. Müramine on alg - ja põhikoolilaste seas täiesti tavaline, kogu vabamängu ajast moodustab see umbes kümnendiku. Müravad kõik lapsed, kuid on individuaalseid ja rühmadele omaseid erinevusi, mil määral lapsed müramisega kaasa lähevad. Mõned lapsed müravad suurema osa ajast, teised aga peaaegu mitte kunagi. Müramisega kaasneb naermine, võrdsed partnerid hoiavad ennast agressiivsuse väljendamisel tagasi ega rakenda täit jõudu ning pärast seda jätkub sõbralik mäng ja rollide vahetus suhetes. Kui kiusamise puhul on tegemist kõrvalseisjatega, siis müramise puhul tavaliselt kõrvalvaatajaid ei ole. Müramist tuleb sagedasti ette juba eelkoolieas, kuid eriti sagedane on see 5 - 11 aastaste laste tegevuses, eriti sõprade vahel. Eakaaslaste vahel tuleb tihti ette ka narritamist, mis on oma iseloomult mänguline ja sõbralik ning mida ei saa pidada kiusamiseks. Kui aga narritamine muutub korduvaks ja kahjustab teist inimest, siis on tegemist kiusamisega. Piir narritamise ja kiusamise vahel on väike ning narritamisest võib aja jooksul saada kiusamine (Kõiv, 2006 ; Sharp & Smith, 2004).

Smith (2000) eristab narrimist kiusamisest ja ütleb, et need on kattuvad mõisted, kusjuures narritamist teostatakse minimaalses ulatuses või nii, et see sõltub kontekstist, mida saab võtta mänguliselt ning teist inimest mitte kahjustavana. Seega tuleb kiusamist eristada kaklemisest ja müramisest, mis toimub kahe inimese vahel, kes on võrdsed, sest sellisel juhul on tegemist võimusuhetelt võrdsete partneritega.

Kiusamist tuleb eristada ka narritamisest, mis on iseloomult sõbralik ning mille eesmärgiks ei ole teisele haiget teha (Kõiv, 2006).

Kiusamise vormid

Kiusamiskäitumisega tegelevad uurijad liigitavad kiusamist erinevalt: Sharp & Smith (2004) toovad välja, et kiusamine on füüsiline, verbaalne ja kaudne.

Sullivan & Sullivan, (2004) on jaganud kiusamise kaheks liigiks: füüsiliseks ja psühholoogiliseks ning viimase veel omakorda verbaalseks kui ka mitteverbaalseks kiusamiseks. Füüsiline kiusamine sisaldab ka inimese vara kahjustamist.

1.*Füüsiline kiusamine* on kõige selgem kiusamise vorm, sest selline kiusamine põhjustab sageli nähtavaid vigastusi ning selleks on mis tahes füüsiline rünnak. Siia kuuluvad kriimustamine, tõukamine, löömine, tagumine, sülitamine, näpistamine, juustest kiskumine, ruumi lukustamine, hammustamine ja vara kahjustamine.

2.*Psühholoogiline kiusamine* jaguneb omakorda verbaalseks ja mitteverbaalseks kiusamiseks.

a) Verbaalne kiusamine toimub sõnadega mis tahes vormis. Selleks võib olla narritamine, hirmutamine, raha- ja esemete väljapressimine, sõimamine, mõnitamine, teise inimese laimamine, hüüdnimedega kutsumine, vägivallaga ähvardamine, alandavad telefonikõned, rassistlikud alandavad märkused, seksuaalselt alandav kõnepruuk, kuulujuttude levitamine .

b) Mitteverbaalne mittefüüsiline kiusamine jaguneb veel omakorda otseseks ja kaudseks mitteverbaalseks kiusamiseks. Otsene mitteverbaalne kiusamine käib käsikäes verbaalse ja füüsilise kiusamisega. Kaudne kiusamine on manipuleeriv ning enamasti salalik .

(i) Otsene mitteverbaalne kiusamine alla kuuluvad ebaviisakad liigutused, ähvardavad näoväljendused, mida sageli ei peeta kiusamiseks, sest arvatakse, et see on kahjutu ega mõju inimesele negatiivselt. Tegelikult on sellise käitumise eesmärgiks oma ülemvõimu näitamine ning kiusatava ähvardamine.

(ii) Kaudse mitteverbaalse kiusamine alla kuuluvad ignoreerimine, tõrjumine, mittekaasamine, süstemaatiline isoleerimine, õelate kirjade saatmine ja teiste õpilaste vaenule õhutamine, manipuleerimine suhetega.

Vara kahjustamine on riiete katkirebimine, isiklike asjade hävitamine ja lõhkumine, vargused, koolis raamatute lõhkumine.

Füüsiline kiusamine ja verbaalne kiusamine on kõige tuntumad kiusamise liike. Lasteaias esineb füüsilise kiusamine järgmiselt: löömine, hammustamine, togimine, tõukamine, näpistamine, jala ettepanemine, sülitamine, näo või keha kriipimine, isiklike asjade kahjustamine, peitmine või varastamine, esemetega loopimine või hoopis lukustatud ukse taha jätmine. Verbaalset kiusamist võib esineda lasteaedades järgmisel kujul:

halvustavate hüüdnimede panek, solvavate märkuste tegemine, narritamine, mõnitamine, nõökimine, mängust väljajätmine, naerualuseks tegemine (Laumets, 2008).

Kiusamise tähendus

Agressiivsuse kujunemist saab seletada läbi lapse arengu, kus vanuse ning arengu edenedes muutuvad kasutamisevõtted spetsiifilisemaks ja varjatumaks. Varasemas eas kasutatakse rohkem füüsilisi võtteid, saavutamaks ihaldatud või siis näitamaks teistele oma viha või mittemeeldivust. Tavaliselt väljendub see väikelaste puhul löömise, lükkamise, hammustamise jms näol. Verbaalsete oskuste arenedes väheneb füüsilise agressiivsuse osakaal ja suureneb otsene verbaalne agressiivsus, mis väljendub solvangute, süüdistuste, hüüdnimedega kutsumine jms kaudu. Sotsiaalsete oskuste kujunemine annab võimaluse kaudsetele agressiivsetele vormidele, kus agressor saab ohvrit haavata kaudseid teid pidi ise märkamatuks jäädes (Björkqvist, 1994). Kaudne agressiivsus hakkab välja kujunema juba lasteaialastel, kus suhted eakaaslastega pakuvad soodsaid võimalusi ning pakub ka soodsa tegevuspaiga, kuidas ennast mitmel viisil maksuma panna. Uurimused on näidanud, et kaudse agressiivsuse meetodeid kasutavad juba 3-5 aastased lapsed. Lapsed kasutavad näiteks isoleerimist nendega kes neile ei meeldi ja mõjutavad ka oma sõpru mitte mängima ja sõbrustama ebasoositud lastega. Siiski on leitud, et laste varastel eluaastatel on kaudse agressiivsuse sihtmärgid suhtelised juhuslikud (Crick & Casas, 1999). Lasteaia kaudset agressiivsust iseloomustab oskamatus veel luua keerukaid sotsiaalseid suhteid eakaaslastega. Mida sotsiaalselt kompetentsemad lapsed on, seda raskem on kõrvalvaatajal märgata varjatud agressiivsuse kasutamist (Björkqvist, 1994).

Eelkooliealised lapsed tajuvad kiusamist kui indiviidide vahelist üks-ühele toimuvat agressiivset käitumist, aga mitte kui grupifenomeni, kusjuures kiusamisena teadvustatakse eelkõige füüsilist agressiooni. Eelkoolieas on see vanemate laste seas ulatuslikum kui nooremate seas ning selles eas on kiusamine eelkõige otsene agressiivne käitumine (Gillies-Rezo & Bosacki, 2003). Ka Smith & Levan (1995) on leidnud, et enamik 6 - 7- aastastest lastest (87%) on öelnud, et „kaklemine kellegagi“ on kiusamine ja laiendavad kiusamise tähendust, pidades selle all silmas üldist inetut käitumist. Samas Smith & Levan (1995) leidsid, et 6-7 aastased lapsed mõistsid nii kaudset kui ka otsest kiusamist, aga ei toonud välja selle korduvat iseloomu. Nooremal kooliiga puudutab (Smith, jt., 2002) uurimus, kus vaatluse all oli 14 erineva riigi (kümne Euroopa ja kolme Aasia riigi) tulemused mis näitasid, et 8 - aastased kirjeldasid kiusamisena mitteagressiivset ja agressiivset käitumist; 14 - aastased kirjeldasid füüsilise kiusamisena kaklemist ning eristasid kiusamiskäitumises ka verbaalset

kiusamist ja sotsiaalset tõrjutust. Selles vanuses tuuakse selgelt välja ka kiusamiskäitumise korduv iseloom.

Valsi (2005) uurimus näitas, et algklassiõpilaste arvates oli kiusamise tähendus seotud eelkõige selle kahe liigiga – füüsiline ja psühholoogilisega – ning õpilased ei teadvustanud kiusamise korduvat iseloomu ja asümmeetriat võimusuhtes.

Me võime öelda, et laps on sattunud kiusamise ohvriks, kui teised lapsed ütlevad õelusi, ebameeldivusi, teevad tema üle nalja või kutsuvad teda haavavate nimedega, ignoreerivad täielikult või jätavad mängust välja. Samuti kui last lüüakse, pekstakse jalaga, lükatakse, tõugatakse, ähvardatakse või räägitakse tema kohta valesid või levitatakse kuulujutte (Rigby, 2002).

Eelkooliealistel lastel on mõnevõrra lihtsustatud arusaam kiusamisest ning nad toetuvad tavaliselt rohkem ilmselgetele ja nähtavatele vormidele kiusamise kohta ja ei pane tähele kaudset ja korduvat agressiooni ning tahtlikku aspekti kiusamises. Näiteks leidis Madsen, (1996) oma uurimuses, et vaid 3% 6 -7 aastastest lastest tugines kiusamise defineerimisel selle korduvale iseloomule ja tahtlikule momendile ning 5 % kavatsusele.

Guerin & Hennessey (2002) uurimuses toodi välja, et 10 - 13- aastased lapsed toovad esile psühholoogilist kiusamist (19%) ja sotsiaalset tõrjumist (13%). Selles uuringus leiti, et umbes veerand 27,7% vastanutest arvasid, et kiusamiskäitumine peab olema korduv. Kuid pilt ei ole selgepiiriline, sest vastupidiseid tulemusi on saadud uuringust (Oliver & Candappa, 2003), mis näitas, et suurem osa fookusgrupist 9 - 10-aastased ja 12 - 13-aastased arvasid, et kiusamiskäitumine on korduv.

Madseni (1996) uurimus tõi välja, et õpilased kaldusid alatähtsustama mittetasakaalus olevat võimu suhet, sest 16% õpilastest tõid välja, et kiusaja peab olema tugevam, kuid Guerini & Hannessey (2002) uuring, näitas, et umbes 60% vastanutest ütles, et füüsiline eelis ei ole oluline kiusamises.

Kui eelkooliealised lapsed ja nooremas koolieas olevad õpilased ei too klassikalises mõttes kiusamiskäitumise komponente välja, siis vanemaealised õpilased on identifitseerinud kolm kiusamise tunnusjoont, mida uurijad tavaliselt kiusamise kirjeldamisel välja toovad: tahtlik agressiivne käitumine, selle korduv iseloom ja tasakaalutus võimusuhtes (Kõiv, 2002).

Algklasside õpetajad nimetasid kiusamise puhul tavaliselt, et tegemist on füüsilise ja psühholoogilise kiusamisega, samuti tõid nad välja tasakaalutuse ohvri ja kiusaja võimusuhtes, kuid ei teadvustanud, et see on mitmekordne tegevus (Vals, 2005).

Kiusamisvastase tegevuskava kujunemine ja rakendamine

Kuigi kiusamisega seotud ennetustööd ja sekkumist peetakse kaheks eraldi kategooriaks, eksisteerib praktikas sekkumis - ja ennetustööga seonduvate meetodite põimumine (Björkqvist & Österman, 1999, viidatud Kõiv, 2006).

Kiusamisvastaseid ennetus – ja sekkumisprogramme koolides on kasutatud juba läbi mitme aastakümne. Tuntud Norra koolivägivalla uurija D. Olweus juhtis 1980-tel ulatuslikku koolikiusamise vastast sekkumisprogrammi. See hõlmas 42 alg – ja põhikooli Norras ja oli suunatud kooli sotsiaalsele keskkonnale. Programm toimus kõigile inimestele koolikeskkonnas: õpetajatele, õpilastele, vanematele, juhtkonnale. Programm sisaldas mitmeastmelist koolipõhist sekkumist, kus muudeti kooli kultuuri just kiusamise osas. Sekkumised põhinesid printsiibil: iga inimene peaks olema toeks kui näeb, et kaaslasel on probleem ning igaüks peab võitlema tahtliku alandamise vastu koolis. Ta soovis, et lisaks kooli personalile võtaksid vastutuse ohutuse eest koolis ka õpilased ise.

Tema programm sisaldas nelja eesmärki:

- suurendada teadlikkust kiusamise probleemist ja teadmisi selle kohta,
- saavutada aktiivset osalemist õpetajate ja lapsevanemate poolt,
- arendada selgeid kooli eeskirju ja protseduure kiusamiskäitumise vastu,
- tagada toetust ja kaitset koolikiusamise ohvritele.

Selgus, et sobiva sekkumisprogrammiga on võimalik oluliselt vähendada koolikiusamise probleeme koolis ja samuti ka teisi käitumisprobleeme (Olweus, 1991).

Kiusamisega seotud erinevad sekkumised võib jagada (Smith, 2003, viidatud Kõiv, 2006) nelja suurde gruppi :

- fookuses pole otseselt kiusamine vaid riskifaktorid, mis seda võivad esile kutsuda; näiteks lasteaias või koolis valitsev kliima, laste vastutus ja toetussüsteemid.
- fookus indiviididel, kellel ilmneb kiusamiskäitumist: saab kasutada näiteks eakaaslaste nõustamise meetodikat või õpetatakse efektiivseid konfliktilahendusoskusi.
- fookus juba ilmnunud kiusamisjuhtumiga tegelemisel; suurendatakse võimalusi, et laps saab kiusamise puhul abi kas usaldustelefonist või võimalust pöörduda spetsialisti poole.
- fookus kiusamise ennetamisel ja sellega hakkamasaamisel: näiteks efektiivsete reeglite kehtestamine või laste prosotsiaalse käitumise õhutamine klassis.

Olweuse kiusamise ennetamise meetodika on laialdane programm, mis on mõeldud alg-, kesk- ja põhikoolides. Selle programmi eesmärgiks on vähendada ja ennetada kiusamise probleeme ning parandada lastevahelisi suhteid. Uuringud on tõestanud, et programmi

rakendamine on vähendanud kiusamist, parandanud klassi kliimat ning vähendanud õpilaste antisotsiaalset käitumist (Sharp & Smith, 2004).

Kui lasteasutus on otsustanud hakata kiusamisega tegelema, siis tuleb ennekõike välja töötada kiusamisvastane tegevuskava. Kindlasti peab kiusamisvastane tegevuskava sisaldama ennetavaid tegevusi, mis on suunatud just sellele, et kiusamist ei toimuks: empaatilised ja sõbralikud suhted. Teiseks peab olema ka tegevuskava selleks, kui kiusamine on juba aset leidnud. Meetodeid on erinevaid ning iga lasteasutus peab leidma endale sobiva (Sharp & Smith, 2004).

Olweuse (1999) poolt välja töötatud kogu kooli haarava sekkumisprogrammi põhjal on tehtud mudel, mille põhielemente rakendatakse sekkudes lapse keskkonda mitmel erineval tasandil:

1. Kooli või lasteaia tasand; kõigepealt tuleb kindlaks määrata kiusamise olemus ja sagedus ning see kaardistada. Asutuses on kirjalik dokument, kus fikseeritakse eesmärgid ja meetodid kiusamise vähendamiseks asutuses, mida tegevuse käigus pidevalt üle vaadatakse ja korrigeeritakse ning mis haarab kogu personali. Kooli tasandi alla käib koosolekute korraldamine, kus saab rääkida kiusamise probleemidest, tõhustada järelvalvet vahetundidel ja tunnivälisel ajal, kooliõue turvaliseks muutmine, korraldada personali ja lastevanemate koosolekuid ning ka õpetajate koosolekuid. Olweuse (1993) uurimuses selgus, et selle tasandi rakendamine vähendas kiusamist 50% .

2. Klassi või rühma tasand, mis puudutab peamiselt õppekavaga seonduvaid meetmeid ja rühma psühholoogilist kliimat, fokuseerides tähelepanu nii õpetaja – laste vahelisele kui ka laste omavahelistele suhetele. Siia alla kuuluvad kiusamisvastaste reeglite kehtestamine, selgitamine, kiusamise teemalised koosolekud õpetajate, õpilaste ja lastevanemate vahel, rollimängude ja kirjanduse kasutamine õppetöös, positiivne tegevus rühmas. Sellise tegevusega väheneb laste antisotsiaalne käitumine.

3. Indiviidi tasand, mille sisuks on töö nende lastega, kes on kiusamiskäitumisega seotud. Kui kasutati indiviidi tasandit, siis sotsiaal-psühholoogiline kliima muutus rühmas positiivsemaks, paranes kord ja distsipliin, sotsiaalsed suhted muutusid positiivsemaks ja süvenes laste positiivne suhtumine asutusse ja töösse.

Paljude uurimuste kohaselt (Kõiv, 2006; Olweus, 1999) eeldab süstemaatiline töö kiusamise vähendamiseks koolis oma programmi olemasolu. Programmis võetakse seisukoht selle kohta, kuidas koolis konkreetselt on kiusamise ennetamine korraldatud ja kuidas toetada õpilaste sotsiaalset arengut. Selleks, et vähendada kiusamist on oluline kaasata ennetus-ja

sekkumistöösse kogu personal ja kõik, kes asjasse puutuvad: lapsed, õpetajad, juhtkond, lapsevanemad, hoolekogu, kohalik omavalitsus.

Sharp ja Smith (2004) on leidnud, et põhjalik ja hästi läbimõeldud kiusamisvastane tegevuskava toimib suurepäraselt, kui on olemas kindlad tegevusjuhised ning strateegiad, mida saab koheselt kasutada ja rakendada ning kõige efektiivsemaks peetakse tegevuskava, kus on kombineeritud kõik kolm tasandit. Kiusamisvastane tegevuskava annab raamistiku kiusamise ennetamiseks ja kiusamiskäitumisse sekkumiseks ning peaks toetama positiivse koolikäitumise ja võrdsete võimaluste arendamist. Õpetajad peavad olema teadlikud kogu asutuses olevast õhkkonnast, mitte ainult oma rühmas või klassis. Siinkohal ongi pearõhk pandud õpetajatele, sest nende kohus on toetada positiivse kliima tekkimist klassis. Tõhusamaks peetakse ennetamist siis, kui tehakse algust juba nooremate lastega, sest nooremad lapsed on südamlikumad ja koostööaltimad. Kiusamisvastane poliitika peab eelkõige põhinema tegudele, kiusaja peab mõistma, et teda jälgitakse ja tema väärle käitumisele ei vaadata läbi sõrmede.

Enne kiusamisvastase tegevuskava väljatöötamist võiks läbi viia küsitluse, mis aitaks määrata kiusamise ulatuse ja sageduse, mis hiljem aitab õpetajaid tegevuskava rakendamisel. Paljudest küsitlustest on selgunud, et lapsed ootavad kõige rohkem abi just õpetajalt ning alles seejärel lapsevanemalt. Seega peab õpetaja oskama märgata kiusamist ning sellesse sekkuma. Kindlasti peaks haarama programmidesse ka õpilasi, sest sageli teavad nemad kõige paremini, mis koolis toimub (Sharp & Smith, 2004; Cleary, 2004).

Kiusamise käsitlemise üheks võimaluseks on käsitleda kiusamist õppekava osana ja nii suurendada laste teadlikkust. Kiusamise käsitlemiseks õppekava raames on olemas terve hulk vahendeid. Sellisel juhul saab kasutada kirjandust, videoid, rollimänge, rühmatöid, näidendeid. Kirjandus on võimas vahend kogemuste ja tunnete kirjeldamiseks. Kiusamisalaseid kaasa mõtlema kutsuvaid luuletusi ja jutustusi on päris palju, mida õpetaja saab rühmas kasutada. Nagu näitlemine, annab ka kirjanduse lugemine võimaluse tunnetada ennast eri olukordades ja näha inimsuhteid teise nurga alt. Lapsed õpivad läbi selle probleemi lähemalt tundma, võivad mõista, mis ajendas teose tegelasi teisi kiusama, nagu ka seda, millised on kiusamise vahetud ja kaugemad tagajärjed. Nad võivad heidelda sotsiaalsete dilemmade ja tundetormidega, millega puutub kokku enamik inimesi, keda kiusamine on puudutanud. Õppekavaga seotud lähenemine võimaldab lastele anda rohkem informatsiooni kiusamisest, suurendada teadlikkust, kuidas kiusamisele vastu astuda (Sharp & Smith, 2004).

Lapsevanemad on rohkem mures, et tema last kiusatakse ja ei tule selle peale, et just tema laps võib osutada kiusajaks. Õpetajad ja muu personal peavad oskama nõu anda kiusaja vanematele ja oskama sellega tegeleda (Smith jt, 2008).

Tähtsaks sillaks lasteasutuse, kodu ja ühiskonna vahel on ka hoolekogud, kuhu kuuluvad enamasti lapsevanemad. Hoolekogu liikmed peavad olema teadlikud lasteasutuse eesmärkidest, et lapsevanemad saaksid vajadusel reageerida (Cleary, 2004; Sharp & Smith, 2004).

Strateegiad, mis on abiks kiusamise ennetamisel ja vähendamisel

Sharp ja Smith (2004) toovad välja kaks meetodit, mis on abiks nendele lastele, kes ise kiusamisega on kokku puutunud. Üheks meetodiks on „ühise mure meetod“ (edaspidi ÜMm) ehk Pikase meetod, mille loojaks on Uppsala Ülikooli haridusteaduskonna psühholoog Anatol Pikas ja selle eesmärgiks on muuta kiusaja käitumist. See meetod on levinud mitmetes maades ja meetod keskendub probleemide lahenduste leidmisele. See meetod on mõeldud tööks õpilastega alates 9. eluaastast, kuid seda saab kasutada ka nooremate laste puhul. Meetodi põhieesmärgiks on kehtestada rühmas sellised reeglid ja kokkulepped, mis aitavad jõuda ühise lahenduseni, mis on sobivad konfliktis osalejatele. ÜMm meetodi rakendamisel püütakse teadlikult hoiduda süüdistamisest. On vaja saavutada kokkulepe, et kiusatud lapsel pole rühmas või koolis hea olla. ÜMm põhimõtte kohaselt ei otsita erinevates lastevahelistes konfliktides süüdlasi vaid tegeletakse lahenduste otsimistega ning õpetaja ülesandeks on aidata osapooltel jõuda ühiste järeldusteni ja saavutada kompromiss. Nagu algklassides nii ka lasteaias ei oska lapsed välja pakkuda ettepanekuid olukorra parandamiseks, siin peaks õpetaja neid rohkem suunama.

Eestis teeb Lastekaitse Liit Anatol Pikasega koostööd alates 2003. aastast. ÜMm koolituse läbinute tagasiside on olnud igati positiivne: hinnatakse selle praktilisust ja inimlikkust. Antud meetod on efektiivne ning aitab luua paremaid suhteid õpetaja ja lapse vahel. Seda näitas ka 2007. aastal lastekaitse Liidu projekti „Võitlus koolikiusamisega“ raames läbi viidud uurimus, kus üheks osaks oli just ÜMm kasutamine (Kõiv, 2007a).

Teine meetod on enesekehtestamistreening ja selle eesmärgiks on õpetada lapsele, kuidas kiusamisele vastu astuda. Siin peab õpetaja rühmade moodustamisel arvestama, et keegi rühmast välja ei jääks, muidu võivad rühmast välja jääda lapsed, kelle puhul ei märgatagi, et neid kiusatakse. Kehtestavalt käitudes astub laps oma õiguste eest välja, kuid ei riku samas teiste õigusi. Kehtestava käitumisega annab õpilane kiusajale selgelt ja otsekohele teada oma kavatsustest, soovidest või tunnetest. Ta ei allu

manipuleerimiskatsetele ja ähvardustele. Kehtestavalt käitudes ei ole olulised ainult verbaalsed sõnumid, vaid ka silmside ja kehakeel. Enesekehtestamisoskust tuleb alati toetada, kuid samas peaks ka meeles pidama, et pole häbiasi eakaaslastelt või täiskasvanutelt abi paluda. Väga oluline on kohene sekkumine. Kuna kiusamise ohvrid võivad passiivsed ja kinnised olla, siis peavad pealtnägijad sellest teatama ja kiusamisjuhtumi avastamisel tuleb koheselt abinõud kasutusele võtta. Õpetajad peavad julgustama lapsi kiusamisest teatama. Samuti peaks lastele õpetama, kuidas säilitada rahu, kui teine liiga lähedale tuleb või tagedalt otsa vaatab või millal on parem olukorrast eemalduda. Kõige parem on lahkuda kiiresti ja rahulikult kui võimalik ja lahkuja peaks jääma enesekindlaks, olles kiusajale korra silma vaadanud. Lastele tuleks rõhutada, kui neid kiusatakse ei pea nad olukorda ise lahendama, kuid samas tuleb õpetada ka kiusamisolukordi ise lahendama (Sharp & Smith, 2004).

Sotsiaalteater ise annab võimaluse kogeda nii kiusaja kui kiusatava olukorda ja eesmärgiks pole antud olukorrale lõpliku lahenduse leidmine, vaid saada erinevaid ideid probleemide lahendamiseks ja mõista paremini tundeid ja käitumisviise, mida reaalses konfliktis osalejad tunnevad. Niisuguse lähenemisviisiga tekib lastel selge arusaam kiusamise olemusest, keskendutakse lahendustele, mitte süüdlaste leidmisele, saadakse väljendada oma tundeid ning kõikide osapoolte tunnete mõistmine loob aluse võimaliku kiusamiskäitumise ärahoidmiseks (Sullivan & Sullivan, 2004).

2004. aasta sügisel ja 2005. aasta kevadel viidi läbi koolivägivalla ennetusprojekt „Valiku Vabadus 2004/2005“, kus rakendati foorumteatri metoodikat kajastamaks kiusamisteemale veel teisigi koolis ja ühiskonnas erinevaid probleeme. Peamine eesmärk oli edasi anda sõnum, et ma ei tee teisele seda, mida ei taha, et mulle tehakse. Etendused toimusid kuues Tallinna koolis ning peale etendust viidi läbi ankeetküsitlus, kus tuli välja, et võimalus ise kaasa rääkida ja lahendusi pakkuda oli laste jaoks äärmiselt oluline (Valiku Vabadus 2004/2005; Vaiksoo, 2010).

Tugiõpilaste liikumine sai alguse USA-s ning algselt oli see kampaania mõeldud võitluseks uimastite vastu. Jõuti veendumusele, et just noored ise suudavad oma eakaaslasti kõige tõhusamalt mõjutada ja anda vajalikku toetust noorematele lastele. Tugiõpilane on isik, kes jälgib õpilaste omavahelisi suhteid, näeb ja oskab konfliktidesse sekkuda. Ta peab märkama tõrjutuid, olema neile toeks ja valmis kuulama nende muresid (Sullivan & Sullivan, 2004). Eestis tegutseb 2006. aastast ühing „T.O.R.E“, kelle eesmärkideks on tutvustada Eestile tugiõpilasliikumist ning seda arendada kõigis Eesti koolides (Programm T.O.R.E. ja Koolirahu; Vaiksoo, 2010).

Eestis algatati Soome eeskujul koolirahu programm 1999. aastal. Alates 2008. aastast on „Koolirahu“ eestvedajaks Lastekaitse Liit, mis on programmi „Ei vägivallale“ alamprogramm. Koolirahu programm keskendub turvalisuse teemadele koolides. Püüeldakse selle poole, et iga laps tunneks ennast võrdsena ning julgeks oma arvamust avaldada, pahandusi lahendatakse rahulikult ja mõistlikult. Koolirahu programm aitab luua ja toetada turvalise õpikeskkonna kujunemist. Selleks keskendutakse õpetaja-õpilase vahelisele suhetele ning suhtlemisoskustele. Olulisel kohal on isiklike toimetulekuoskuste kujunemine. Programm lõpeb 2011. aastal (Programmide T.O.R.E ja Koolirahu; Vaiksoo, 2010). Antud programmi raames viidi 2007. aastal läbi pilootprojekt „Erinevused teevad elu põnevaks“, millest võttis osa 16 kooli. Sisuliselt oli tegemist kiusamise ennetustööga, kus oli päevakorral prosotsiaalse käitumise oskuste arendamine. Teemadena käsitleti eelarvamusi, stereotüüpe, inimeste erinevusi, tolerantsust, sallivust, empaatiat ja efektiivset suhtlemist kas grupitööna, rollimängudena või foorumteatrina. Tulemused näitasid, et 67% lastest pidasid projekti kordaläinuks, eelkõige seetõttu, et said juurde uusi teadmisi ja oskusi ja laste hinnangul mõjutas see projekt kogu kooli positiivsuse suunas. Paranenud õpilaste käitumine ja suhted, saagenes laste prosotsiaalne käitumine ning hakati rohkem üksteise erinevusi aktsepteerima (Kõiv, 2007b).

Taanis viidi 2006. aastal lasteaiaste hulgas läbi uurimus kiusamisest ja sellest, kes peaks vastutama kui on avastatud kiusamise juhtum; kuidas lapsed ja vanemad tajuvad kiusamist ning kui palju üldse tegeletakse kiusamise probleemidega ja kuidas? Antud uurimusest selgus, et lapsevanemad kui ka personal tunneb erakordset vajadust alustada tööd kiusamise küsimustega juba koolieelsetes lasteasutustes, kuna uuritavad olid arvamusel, et lastevahelist kiusamist on tulnud ette ka nende lasteaias. Lapsed ise olid tuttavad kiusamise mõistega ja teadsid, et kiusamine on midagi rohkemat kui narrimine ja oskasid rääkida, kes on rühmas kamandajad, kes jäävad ilma sõbrata ja kes kiusavad. Seetõttu võeti projekt väga hästi vastu. Õppematerjaliks on kohver, kus on kõigepealt üks suur käpiknukk – karu. Mängukaru kutsub lapsi arutlema sõprusest, kaaslaste toetamisest, piiride seadmistest ja sallivusest. Lapsed suhtusid mängukarusse kui olendisse, kellelt said sageli tuge ja abi. Hästi ollakse rahul ka massaaži-programmiga. Siin lähtutakse põhimõttest, et keda puudutatakse, saadakse ka lähedasemaks ja kellega ollakse lähedane, seda mõistetakse ka paremini. Lapsed tajuvad, kui oluline on omavaheline sõprus ja austus. Valdavalt ollakse ühel meelel, et lapsevanemad kui ka personal vastutavad kiusamise ennetamise eest (Netterberg, 2008). Antud kohvrit on katsetatud ka Tallinna Pallipõnni lasteaias, kus see laste poolt hästi vastu võeti.

Õpetaja ülesandeks rühmas on sobiva õpikeskkonna loomine, reeglite kehtestamine ja lastega usaldusväärse suhete loomine. Õpetaja peab olema oma käitumisega eeskujuks, teeb selgeks, mis on lubatud ja mis mitte, peab olema järjekindel ja tegelema asjadega süsteemselt, pöörama tähelepanu kõikidele lastele, ei tohiks olla sarkastiline ega tohi naeruvääristada lapsi. Oma eeskujuga annab õpetaja lastele positiivse tagasiside, aga tagasiside ei tohiks olla umbmäärane, vaid alati konkreetne. Kõik mõtted, mida õpetaja väljendab, peavad olema selged. Igas rühmas on olemas selliseid lapsi, kes tahavad domineerida madala staatusega laste üle. Õpetaja peab õpetama sellistele lastele, et kõiki inimesi tuleb kenasti kohelda. Õpetaja rolliks on säilitada positiivne ja kiusamisest vaba õhkkond (Sullivan & Sullivan, 2004).

Äärmiselt oluline on märgata lastel esinevaid puudujääke sotsiaalsetes oskustes ning mittekohast käitumist ja sekkuda võimalikult vara. Laste sotsiaalse kompetentsuse arendamine on vajalik, et lapsed tuleksid paremini toime igapäevaelus, nii lasteaias ja koolis. Koolieelikute eakaaslastega kompetentse suhtlemise näitajaks peetakse konfliktide lahendamist, sõprussuhete algatamist ja sõpruse säilitamise võimet. Need on olulised sotsiaalsed oskused, mis loovad eelduse sõprussuhete kujunemiseks. Sõpru omavaid lapsi aktsepteeritakse eakaaslaste poolt rohkem ja tõrjutakse vähem, kui sõpradeta lapsi. Nad on koostöövalmimad, vähem agressiivsemad ja prosotsiaalsemad (Sebanc, 2003). Üheks meetodiks, kuidas sotsiaalseid oskusi õpetada on sotsiaalsete oskuste treening. Treeningu käigus õpetatakse lastele strateegiaid, et nad oskaksid õigesti interpreteerida sotsiaalset keskkonda ja arendada oma sotsiaalseid oskusi. Õpitakse väljendama ja jagama oma tundeid, koostööd, suhtlemisoskust, teiste inimeste mõistmist, abistamist, jagamist jpm (Kõiv, 2006). Kõivu (2001b) poolt koostatud sotsiaalsete oskuste treeningu efektiivsuse uurimisel järeldati, et sotsiaalsete oskuste treeningut võib pidada tulemuslikuks, sest see aitas tõhustada erinevate sotsiaalsete probleemidega laste sotsiaale kompetentsust (Kõiv, 2006). Uurimuses selgus, et üle pooltel kiusajatest ja veerandil ohvritest paranes nende sotsiomeetriline staatus klassikollektiivis, pärast sotsiaalsete oskuste treeningus osalemist. (Kõiv, 2001b).

Laumets (2008) leiab, et soovitatav on kehtestada rühmas kuulamise ja kõnelemise reeglid. See tekitab rühmas turvalise keskkonna, kus lapsed tunnevad, et võivad kartuseta oma mõtteid avaldada. Arutelude ja rollimängude kaudu omandatakse kasulikke oskusi kaasinimestega suhtlemiseks. Mina laused, kindel kehakeel ja enesekehtestamine agressiivseks muutmata on efektiivsed võtted kiusaja teavitamiseks, et tema tegevust ei aktsepteerita.

Õpetaja ülesanne on toetada nõrgemaid ning soodustada tervet ja pingevabat õpikeskkonda (Cleary, 2004). Kiusamine võib täiskasvanuis mõnikord tekitada väga tugevaid emotsioone. Õpetaja peaks siiski olema suuteline säilitama kiusajate suhtes neutraalset, mitte hukkamõistvat hoiakut. Lapsed võivad ütelda ja teha tõeliselt häirivaid asju, mis õpetajaid häirivad, kuid sel juhul ei tohiks õpetaja vihastuda, sest see annaks vastupidise tulemuse. Näiteks võib täiskasvanu agressiivne reageering laste väärkäitumisele pigem seda soodustada, sest lapsed jälgendavad sageli täiskasvanuid. Järelikult võivad täiskasvanud tahtmatult soodustada kiusamist ja agressiivset käitumist – just neid käitumisviise, mis ei ole aktsepteeritavad. Rahulikuks jäänud õpetaja annab lastele teada, et olukord on tema kontrolli all. Samuti peaks vältima laste sildistamist. Teavet, kes on teisi kiusanud ja keda on kunagi kiusatud, ei tohiks kasutada laste sildistamiseks, nimetades neid näiteks „kiusajateks“ ja „ohvriteks“. Lapsed kiusavad ja neid kiusatakse väga erinevatel põhjustel ning sageli on see seotud konkreetsete sündmustega nende elus. Pigem tuleks õpetajal mõelda, et lapsel on käitumisprobleeme, kui tegemist on probleemse lapsega. Laste enesehinnangut võib tõsiselt kahjustada see, kui täiskasvanud neid alandavad. Madala enesehinnanguga lapsed satuvad sagedamini kiusaja või kiusatava rolli. Märgistada tuleks lapse käitumist, mitte teda ennast. Samuti tekib vahel tahtmine lapsi ähvardada tõsiste sanktsioonidega lootuses, et nad teevad seda, mida täiskasvanu palus. Kui neid sanktsioone ei saa tegelikkuses ellu viia või täiskasvanu ei ole valmis neid tegelikult rakendama, siis kahjustab ta sellega oma mainet. Lapsed saavad kiiresti aru, et täiskasvanul on lihtsalt kombeks niisama ähvardada ning edaspidi on sellel täiskasvanul väga raske olukorda kontrolli all hoida (Sharp & Smith, 2004).

Smith ja Thompson (1991) on näidanud, et hoiakute muutmise, koolitervikliku poliitika, kiusamisele järgnevate üheselt mõistetavate tagajärgedega, kiusajatele mõeldud parandusprogrammidega, kiusatavatele pakutava toetuse ja kehtestamisoskuste õpetamisega, kõikidele õpilastele mõeldud vägivallatu konfliktilahendusoskuste õpetamisega, eakaaslastest vahekohtunike treenimise ja positiivsete distsiplineerimisviisidega on võimalik kiusamist ja agressiivset käitumist oluliselt vähendada.

Kõiv (2006) on oma raamatus välja toonud, et ühtki konkreetset lahendust ei eksisteeri ning kiusamisvastase võitluse võti on koostöös ja kaasamises. Lähtudes rühmast või klassist, võib anda järgmised nõuanded:

- sekkuma peab kohe, kui märkad kiusamist laste hulgas;
- tööd peab tegema selles liinis, et lapsed võtaksid rühmas/klassis omaks reeglid, et kiusamine pole lubaud;
- aitama ja toetama peaks just neid lapsi, kes on kiusamise ohvrid;

- õpetaja peaks kaasama tegevusse neid lapsi, kes on välja jäänud eakaaslaste tegevustest.

Kokkuvõtvalt võib öelda, et kiusamise ärahoidmise võimalusteks on:

- kogu kooli haarav programm;
- laste kaasamine reeglite kehtestamisse;
- lastele efektiivsete sotsiaalsete oskuste õpetamine;
- vanemate kaasamine (Atlas & Pepler, 1998).

Uurimismetoodika

Uurimuse eesmärk, küsimused ja hüpotees

Erinevate uurimuste põhjal võib öelda, et kiusamine on probleemiks koolis, kuid on ilmnenu, et kiusamist esineb juba lasteaialaste hulgas. Leidsin, et erakordselt tähtis on alustada tööd kiusamisküsimustega juba koolieelses eas, sest sellises vanuserühmas võib juba esineda lastevahelist kiusamist. Valimi moodustamisel lähtusin sellest, et vaadata koolieelses eas, esimeses klassis ja I kooliastme lõpus olevate laste hinnanguid kiusamise tähenduse ja kiusamise ärahoidmise võimalustest. Uurimaks kiusamist koolieelses lasteasutuses pole meil Eestis siiani piisavalt kajastust leidnud ning arvasin, et uuritav info võib olla kasulik nii Eesti haridussfääris kui ka lasteaia õpetajatele, et juba varakult märgata kiusamist ja alustada meetmetega, kuidas kiusamist ära hoida. Seoses sellega püstitasin oma uurimusele järgmise eesmärgi ja küsimused.

Eesmärgiks oli välja selgitada kolme vanusegrupi 5 - 6, 7 - 8 ja 10 - 11 aastaste laste hinnangul kiusamise tähendus ja selle ärahoidmise võimalused.

Lähtuvalt eesmärkidest esitan oma uurimustöös järgmised küsimused ja hüpoteesi.

1. Mida tähendab kiusamine eelkoolieas (5 – 6 aastaste), esimeses klassis (7 – 8 aastaste) ja esimese kooliastme lõpus (10 – 11 aastaste) käivate laste jaoks?
2. Kas kiusamise tähendus on erinevas eas olevatel lastel erinev?
3. Millised on kiusamise ärahoidmise võimalused laste hinnangul?
4. Kas kiusamise ärahoidmise võimalused on erinevas eas olevatel lastel erinevad ?

Hüpotees: Eelkoolieas lapsed ja esimeses kooliastmes käivad lapsed mõistavad nii füüsilist kui ka psühholoogilist kiusamist, aga nooremad lapsed ei too välja korduvat iseloomu ja asümmeetriat võimusuhetes (hüpotees on püstitatud baseerudes varasematele uuringutele Smith & Leven, 1995; Gillies – Rezo & Bosacki, 2003).

Uuritavad

Antud magistritöö raames viidi läbi uurimus kahes Valgamaa koolis ja kolmes Valgamaa koolieelses lasteasutuses, kus intervjueriti kokku 147 last, nendest tüdrukuid 81 (55,1%) ja poisse 66 (44,9%). Lapsed olid vanuses 5 - 6 (50 last), nendest tüdrukuid 30 (20,42%), poisse 20 (13,6%). 7 - 8 aastasi 48 last, nendest tüdrukuid 27 (18,37%), poisse 21 (14,28%) ja 10 - 11 aastasi 49 last, nendest tüdrukuid 24 (16,32%), poisse 25 (17,01%). Uuritavate vanuseline jaotus on toodud tabelis 1.

Tabel 1. Uuritavate vanuseline jaotus (%).

vanus	sugu	uuritavate arv	protsent
5	N	15	10,21%
5	M	8	5,44%
6	N	15	10,21%
6	M	12	8,16%
7	N	16	10,89%
7	M	8	5,44%
8	N	11	7,48%
8	M	13	8,84%
10	N	10	6,80%
10	M	15	10,21%
11	N	14	9,52%
11	M	10	6,80%

Uurimismeetod ja protseduur

Töö eesmärgi saavutamiseks viidi läbi empiiriline uurimus. Uurimismeetodiks oli intervjuu, sest antud meetod sobib hästi just nooremate laste uurimiseks, kuna eelkooliealised lapsed ja esimeses klassis käivad lapsed ei suuda ise ankeeti täita ning intervjuuga on võimalik koguda rohkem adekvaatset informatsiooni uuritavate arvamustest. Uurimust alustati lastevanematelt nõusoleku saamisega ning uurimuse läbiviimiseks võeti aluseks ka uuritavate vabatahtlikkus. Uuring viidi läbi 2010. aasta veebruaris ja märtsis. Kokku intervjueriti 147 last ja lapsed valiti juhuslikkuse teel. Kõik intervjuud viis läbi töö autor. Enne laste intervjuerimist selgitati lastele, mida hakatakse tegema ja tutvustati diktofoni. Intervjuud lasteaias ja koolis viidi läbi lastele omases keskkonnas. Kõik intervjuud toimusid individuaalselt, ruumis viibis vaid intervjueritav ja intervjuerija. Intervjuud lindistati, et vältida vigu info ülesmärkimisel. Intervjuudes soovis autor teada saada, mis on laste arvates kiusamine ja kuidas saaks kiusamist ära hoida. Lastele esitati neli küsimust, nendest kaks

puudutasid kiusamise tähendust laste jaoks (*Mis sinu arvates tähendab laste omavaheline kiusamine lasteaias/koolis?* ja *Too palun näide, kui sinu arvates oli tegemist laste omavahelise kiusamisega?*) ning kaks küsimust puudutasid laste arvamusi, kuidas oleks võimalik kiusamist ära hoida (*Kuidas sinu arvates saab kiusamist ära hoida?* ja *Too palun näide, kuidas sinu arvates saab kiusamist ära hoida ?*). Analüüsiks kasutati kvantitatiivset sisuanalüüsi e. kontentanalüüsi. Kontentanalüüs tähendab, et tekstides sisalduva teabe olemasolu fikseeritakse ning süstematiseeritakse teatavate märksõnade ehk koodide alla. Koodid on kokkuleppelised kategooriad, mis võtavad üldistavalt kokku tekstides oleva teabe. Kontentanalüüsi puhul on kõige olulisem kategooriate määramine, millesse uuritav teemad jagab ja kategooriad peavad olema objektiivselt määratletud ning üksteisest piisavalt erinevad (Cohen & Manion, 1994). Kategooriate loomisel kasutati eksperthinnangut, et tagada kategooriate valiidsus.

Andmete töötlemisel leiti üldised kategooriad ning leiti saadud kategooriate esinemissagedus protsentides. Statistiliselt olulisi erinevusi protsentide vahel leiti χ^2 - testi abil.

Tulemused

Esmalt soovis autor teada saada, mida tähendab laste jaoks kiusamine (*Mis sinu arvates tähendab laste omavaheline kiusamine lasteaias/koolis?*).

Tulemused näitasid, et lapsed toovad välja enim just psühholoogilise kiusamise liigi. 5 - 6 aastaste laste vastustest 48,28% oli tegemist psühholoogilise kiusamiskäitumisega, sellest 20,7% verbaalset kiusamist, mis toimub sõnadega mistahes vormis ja mitteverbaalset kiusamist 27,58% vastustest, mis hõlmab ignoreerimist, tõrjumist, mittekaasamist, süstemaatilist isoleerimist, asjade loopimist jms. 7 - 8 aastaste laste vastustest psühholoogilist kiusamise liiki esines 57,69%, sellest verbaalset kiusamist 50,0% ja mitteverbaalset kiusamist 7,69%. 10 - 11 aastaste laste vastustest 56,4%, sellest 47,42% verbaalset kiusamist ja 8,98% mitteverbaalset kiusamise liiki. Kõige rohkem toodi välja just narritamist, nii igas kolmes vanusegrupis. 5 - 6 aastased 8 (13,8%) korral, 7 - 8 aastased 22 (28,21%) ja 10 - 11 aastased 15 (19,22%) korral. Välja võib tuua veel välimuse kohta negatiivsete hinnangute andmise. 7 - 8 aastastel 9 (11,54%) ja 10 - 11 aastastel 6 (7,69%) korral. 5 - 6 aastaste vanusegrupis toodi välja asjade äravõtmist 6 (10,34%,) ja mängu mittekaasamist 5 (8,62%) korral (tabel 2).

Teisena tõid lapsed välja füüsilise kiusamiskäitumise liigi. 5 - 6 aastased 41,37%, 7 - 8 aastased 21,8% ja 10 - 11 aastased 23,08% vastustest. Kõige enim tõid noorema vanusegrupi

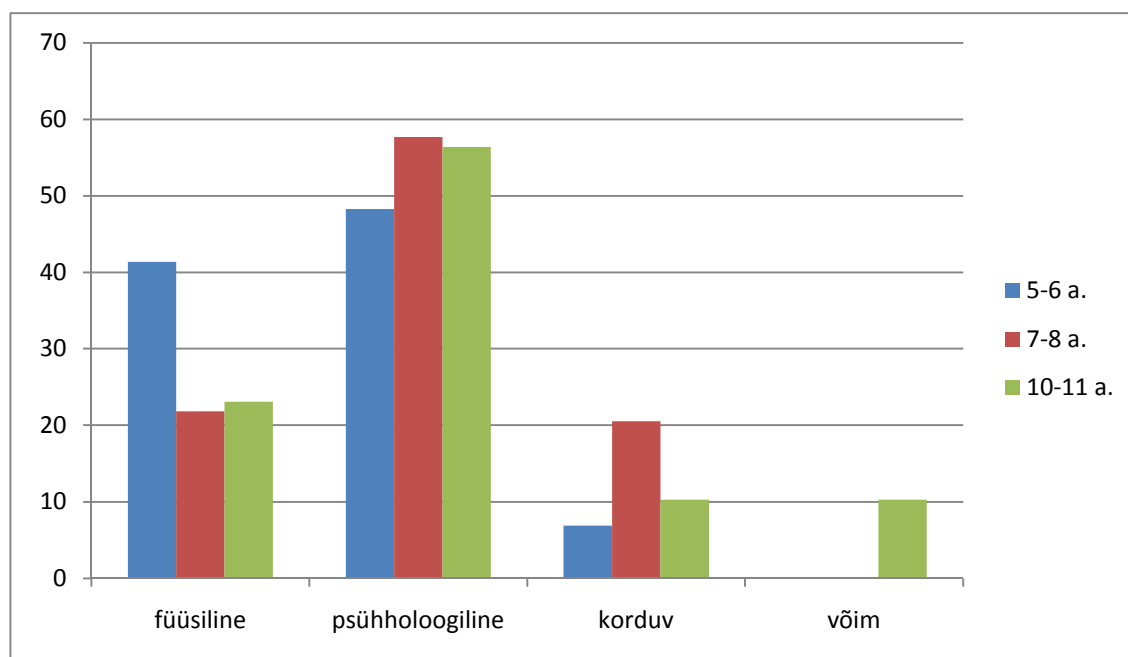
lapsed välja löömise 10 (17,24%) korral. Vanemas vanusegrupis oli see palju väiksem, vastavalt 3,85% ja 5,13%. 10 - 11 aastased tõid välja enim tõuklemise 6 (7,69%) korral. Lihtsalt haiget tegemise tõid 5 - 6 aastased 6 (10,35%) ja 7 - 8 aastased 5 (6,41%) korral. 10 - 11 aastased tõid ühel korral välja ka peksmise. Kaklemise tõid 7 - 8 aastased välja 4 (5,13%) ja 10 - 11 aastased 3 (3,85%) korral. Kõige nooremate laste hulgas toodi välja veel hammustamist, küünistamist, juustest kiskumist (tabel 2).

Tabel 2. Kiusamise tähendus 5 - 6, 7 - 8 ja 10 - 11 aastaste laste hinnangul (%)

Kiusamise tähendus (kategoriad)	5-6 a.	%	7-8 a.	%	10-11a	%
1. Füüsiline kiusamine						
Löömine	10	17,24%	3	3,85%	4	5,13%
Kaklemine	1	1,72%	4	5,13%	3	3,85%
Tõuklemine	2	3,45%	4	5,13%	6	7,69%
Togimine	1	1,72%	0	0%	3	3,85%
Juustest kiskumine	1	1,72%	0	0%	0	0%
Haiget tegemine	6	10,35%	5	6,41%	0	0%
Küünistamine	1	1,72%	0	0%	0	0%
Hammustamine	2	3,45%	0	0%	0	0%
Jala ettepanemine	0	0%	1	1,28%	1	1,28%
Peksmine	0	0%	0	0%	1	1,28%
KOKKU		41,37%		21,80%		23,08%
2. Psühholoogiline kiusamine						
<u>Verbaalse kiusamise liik</u>						
Narritamine	8	13,80%	22	28,21%	15	19,22%
Neg. hüüdnimedede andmine	2	3,45%	4	5,13%	4	5,13%
Neg. hinnang välimuse kohta	2	3,45%	9	11,54%	6	7,69%
Norimine	0	0%	2	2,56%	0	0%
Solvamine	0	0%	2	2,56%	1	1,28%
Hirnutamine	0	0%	0	0%	1	1,28%
Ülbitsemine	0	0%	0	0%	2	2,56%
Pilkamine	0	0%	0	0%	4	5,13%
Naermine teiste üle	0	0%	0	0%	4	5,13%
KOKKU		20,70%		50,00%		47,42%
<u>Mitteverbaalse kiusamise liik</u>						
Mängu mittekaasamine	5	8,62%	0	0%	0	0%
Asjade äravõtmine	6	10,34%	3	3,85%	1	1,28%
Mängu sekkumine	4	6,90%	0	0%	0	0%
Neg. zestid	1	1,72%	0	0%	0	0%
Tõrjumine	0	0%	1	1,28%	3	3,85%
Asjade loopimine	0	0%	2	2,56%	3	3,85%
KOKKU		27,58%		7,69%		8,98%
3. Korduv tegevus	4	6,90%	16	20,51%	8	10,26%
4. Võim	0	0%	0	0%	8	10,26%
Ei tea	2	3,45%	0	0%	0	0%

Laste hinnangul oli kiusamine eelkõige käitumine, mis toimub psühholoogilisel teel ja alles teisena toodi välja tõsisema iseloomuga kiusamiskäitumine - füüsiline kiusamine. Selline tulemus tuli välja kõigis kolmes vanusegrupis (joonis 1).

Kõik kolm vanusegruppi tõid esile kiusamistähenduse iseloomustamiseks tegevuse korduva iseloomu. 5 - 6 aastased lapsed 4 (6,90%), 7 - 8 aastased 16 (20,51%) ja 10 - 11 aastased 8 (10,26%) korral. Vanemas vanusegrupis 10 - 11 aastased tõid välja ka võimusuhte asümmeetria kahe osapoole vahel 8 (10,26%) korral (joonis 1).

Joonis 1. Kiusamise tähendus 5 - 6, 7 - 8 ja 10 - 11 aastaste laste hinnangul (%).

Vaadates, kas kiusamise tähendus erinevas eas olevatel lastel on erinev, siis psühholoogilise kiusamiskäitumise all toodi välja enim verbaalset kiusamisliiki. Statistiliselt olulised erinevused verbaalse kiusamisliikide kategooriate vahel ilmnid 5 - 6 ja 7 - 8 aastaste laste hinnangute vahel ($\chi^2=12,9$; $p<0,00$) ning 5 - 6 ja 10 - 11 aastaste laste hinnangute vahel ($\chi^2=10,0$; $p<0,01$). Eelkooliealised lapsed tõid verbaalset kiusamisliiki vähem (20,7% juhtudest) esile, kui vanemad vanusegrupid (vastavalt 50,0% ja 47,42%). Mitteverbaalsete kiusamisliikide kategooriate vahel statistiliselt olulised erinevused esinesid 5 - 6 ja 7 - 8 aastaste laste hinnangute vahel ($\chi^2=9,01$; $p < 0,01$) ning 5 - 6 ja 10 - 11 aastaste laste hinnangute vahel ($\chi^2 =8,20$; $p < 0,04$). Kahe vanema grupi laste hinnangute vahel statistiliselt olulisi erinevusi ei leitud. Mitteverbaalset kiusamisliiki tõid tunduvalt rohkem välja just eelkooliealised (27,58%) võrreldes vanemate vanusegruppidega (7,69% ja 8,98%).

Füüsilise kiusamiskäitumise kategooriate puhul ilmnisid statistiliselt olulised erinevused protsentide vahel 5 – 6 aastaste ja 7 - 8 aastaste ($\chi^2 = 6,6$; $p < 0,02$) ja 5 – 6 aastaste ja 10 – 11 aastaste laste ($\chi^2 = 4,99$; $p < 0,03$) hinnangute vahel. Eelkooliealiste laste puhul tuli välja, et kiusamine on füüsiline 41,37% vastustest ja see oli peaaegu kaks korda suurem kui vanematel vanusegruppidel (21,8% ja 23,08%). Korduva iseloomu korral statistiliselt olulised erinevused ilmnisid 5 – 6 aastaste ja 7 – 8 aastaste laste hinnangute vahel ($\chi^2 = 4,92$; $p < 0,03$). Statistiliselt olulised erinevused võimu, kui kategooria esinemissagedustes ilmnisid 5 – 6 aastaste ja 10 – 11 aastaste ($\chi^2 = 6,32$; $p < 0,01$) ja 7 - 8 aastaste ja 10 - 11 aastaste laste ($\chi^2 = 6,11$; $p < 0,02$) hinnangute vahel.

Järeldada võib, et kiusamise tähendus erinevas eas olevatel lastel on erinev. Psühholoogiline kiusamiskäitumine on laste hinnangul sagedasem ja mida kogetakse ka väga mitmekesistes vormides. 5 – 6 aastaste hinnangul on kiusamine mitteverbaalsel teel toimuv tegevus, vanemate vanusegruppide arvates on kiusamine mis toimub hoopis verbaalsel teel. Teine kiusamiskäitumise vorm laste hinnangul on füüsiline ja seda eriti 5 – 6 aastaste laste hinnangul.

Seega, tulemustest selgub, et lapsed toovad kiusamise iseloomustamisel välja kiusamise kaks põhilist liiki – psühholoogiline ja füüsiline kiusamine, mis iseloomustab kiusamist kui agressiivset käitumist. Lähtuvalt kiusamise definitsioonist, et kiusamiseks peetakse sellist agressiivset käitumist, kus valitseb kahe osapoole suhtes tasakaalutus, kusjuures kiusajal on rohkem võimu kui ohvril, ning selline tahtlik tegevus leiab aset korduvalt eakaaslaste vahel (Olweus, 1993). Eelkooliealised ja esimeses kooliastmes käivad lapsed tõid välja kaks tunnusoont (agressiivse iseloomu ja tegevuse korduse) ja ainult vanemad lapsed 10 – 11 aastased tõid selgelt välja ka võimu asümmeetria. Käesolevas töös püstitatud hüpotees, et lapsed oskavad tuua välja agressiivse käitumise kaks põhilist liiki – psühholoogilise ja füüsilise kiusamiskäitumise, kuid nooremad lapsed ei oska välja tuua ülejäänut kahte kiusamise tunnusoont, tegevuse korduvat iseloomu ja võimu asümmeetriat osapoolte vahel, sai osaliselt kinnitust, sest kolm vanusegruppi tõi välja nii agressiivse käitumise kaks põhilist liiki ja tegevuse korduva iseloomu ja ainult 10 – 11 aastased tõid välja asümmeetria võimuhetes.

Teisena paluti uuritavatel kirjeldada kiusamisjuhtumit (*Kirjelda juhtumit kui lasteaias/koolis oli tegemist omavahelise kiusamisega?*).

Tabel 3. Omavahelised kiusamisjuhtumid 5 - 6, 7 - 8 ja 10 - 11 aastaste laste hinnangul %.

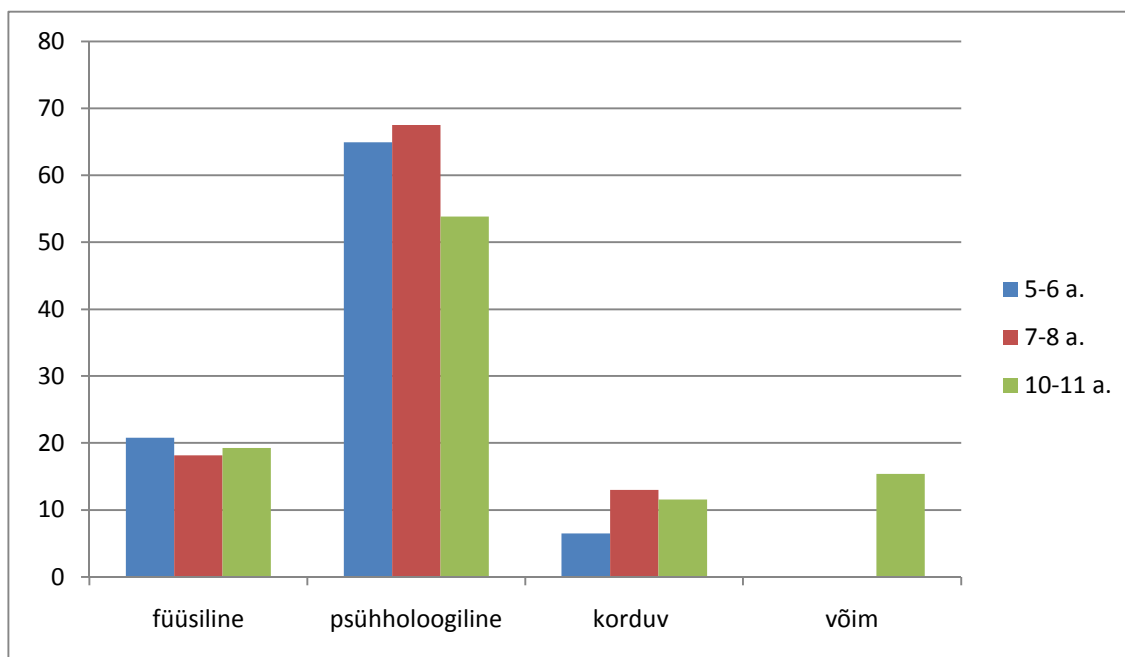
Kiusamise tähendus (kategooriad)	5-6 a.	%	7-8 a.	%	10-11a	%
1. Füüsiline kiusamine						
Löömine	3	3,90%	1	1,30%	3	3,85%
Kaklemine	0	0%	4	5,20%	2	2,56%
Tõuklemine	1	1,30%	6	7,77%	5	6,41%
Togimine	3	3,90%	1	1,30%	3	3,85%
Juustest kiskumine	1	1,30%	0	0%	0	0%
Haiget tegemine	2	2,60%	1	1,30%	0	0%
Küünistamine	3	3,90%	1	1,30%	0	0%
Hammustamine	2	2,60%	0	0%	0	0%
Jala ettepanemine	0	0%	0	0%	1	1,28%
Peksmine	1	1,30%	0	0%	0	0%
Ruumi kinni panemine	0	0%	0	0%	1	1,28%
KOKKU		20,80%		18,17%		19,23%
2. Psühholoogiline kiusamine						
<u>Verbaalse kiusamise liik</u>						
Narritamine	13	16,87%	16	20,77%	14	17,96%
Neg. hüüdnimede andmine	5	6,50%	4	5,20%	7	8,98%
Neg. hinnang välimuse kohta	14	18,17%	16	20,77%	5	6,41%
Mõnitamine	0	0%	0	0%	2	2,56%
Solvamine	0	0%	0	0%	1	1,28%
Ülbitsemine	0	0%	1	1,30%	3	3,85%
KOKKU		41,54%		48,04%		41,04%
<u>Mitteverbaalse kiusamise liik</u>						
Mängu mittekaasamine	2	2,60%	0	0%	0	0%
Asjade äravõtmine	7	9,08%	4	5,20%	2	2,56%
Mängu sekkumine	5	6,50%	1	1,30%	0	0%
Neg. zestid	1	1,30%	0	0%	0	0%
Tõrjumine	3	3,90%	7	9,09%	4	5,13%
Asjade loopimine	0	0%	3	3,90%	4	5,13%
KOKKU		23,38%		19,49%		12,82%
3. Korduv tegevus	5	6,50%	10	13,00%	9	11,55%
4. Võim	0	0%	0	0%	12	15,36%
Ei tea	6	7,78%	1	1,30%	0	0%

Tulemused näitasid, et lapsed tõid kiusamisjuhtumina välja enim psühholoogilise kiusamiskäitumise. 5 – 6 aastaste puhul 64,92% vastustest, sealhulgas verbaalse kiusamise 41,54% ja mitteverbaalse 23,38% vastustest. 7 – 8 aastaste puhul 67,53% vastustest, verbaalset kiusamist 48,04% ja mitteverbaalset kiusamist 19,49%. 10 – 11 aastaste puhul 53,86% vastustest, sealhulgas verbaalset kiusamist 41,04% ja mitteverbaalset kiusamist 12,82%. Kõige rohkem toodi välja narritamist. 5 – 6 aastaste puhul 13 (16,87%), 7 – 8 aastaste 16 (20,77%) ja 10 – 11 aastaste puhul 14 (17,96%) korral. Samuti negatiivsete hinnangute andmine. 5 – 6 aastaste vastustest 14 (18,17%) korral, 7 – 8 aastastel 16 (20,77%)

ja 10 – 11 aastastel 5 (6,41%) korral. Välja võib tuua veel negatiivsete hüüdnimede andmise 5 – 6 aastased 5 (6,5%), 7 -8 aastased 4 (5,2%) ja 10 – 11 aastased 7 (8,98%) korral. 5 - 6 aastaste seas 7 korral esines ka asjade äravõtmist ja 5 korral mängu sekkumist või katkestamist. Tõrjumist toodi esile 7 – 8 aastaste puhul 7 (9,09%) ja 10 – 11 aastaste puhul 4 (5,13%) korral (tabel 3).

Teisena toodi välja tõsise iseloomuga füüsiline kiusamiskäitumine. 5 – 6 aastastel 20,8% juhtudest, 7 – 8 aastastel 18,17% juhtudest ja 10 – 11 aastastel 19,23% juhtudest. Näitena toodi välja 5 – 6 aastaste vanusegrupis 3 (3,9%) korral löömist, togimist ja küünistamist, 7 – 8 aastaste vanusegrupis tõuklemist 6 (7,77%) ja kaklemist 4 (5,2%) korral ning kõige vanemas vanusegrupis tõuklemist 5 (6,41%) korral ja löömist ning togimist 3 (3,85%) korral (tabel 3).

Sagedasemad kiusamisjuhtumid laste hinnangul toodi enim välja just psühholoogiline kiusamiskäitumine ning teisena füüsiline kiusamiskäitumine. Kõigis kolmes vanusegrupis tuli esile ka korduv tegevus kiusamiskäitumises 5 – 6 aastased 6,5%, 7 – 8 aastased 13,00% ja 10 – 11 aastased 11,55% vastustest ning 10 – 11 aastaste seas asümmeetria võimusuhetes 15,36% vastustest (joonis 2).

Joonis 2. 5 – 6, 7 – 8, 10 – 11 aastaste laste hinnangud omavahelistes suhetes kiusamiskäitumises (%).

Seega tõid lapsed kiusamisjuhtudest välja enim psühholoogilise kiusamiskäitumise ja teisena füüsilise kiusamiskäitumise. Statistiliselt olulised erinevused protsentide vahel

ilmnesid võimu asümmeetria kategooriate puhul, 5 – 6 aastaste ja 10 – 11 aastaste ($\chi^2 = 6,32$; $p < 0,01$) ja 7 - 8 aastaste ja 10 - 11 aastaste ($\chi^2 = 6,11$; $p < 0,02$) laste hinnangutel. Ülejäänud kategooriate võrdluses statistiliselt olulisi erinevusi ei ilmnenu.

Kuna statistiliselt oluline erinevus ilmnis ainult võimu asümmeetria kategooriate vanusegruppide vahelistes hinnangutes, siis võib järeldada, et kiusamise tähendus erinevate vanusegruppide vahel olid küll üldjoontes sarnased, nii psühholoogiline kui füüsiline kiusamiskäitumine, kui ka tegevuse korduva iseloomu puhul kuid 10 – 11 aastaste laste hinnangul on kiusamise tähendus seotud võimu asümmeetriaga.

Käesoleva magistritöö uurimuse teises osas soovisin teada saada laste hinnanguid kiusamise ärahoidmise võimalustest (*Kuidas sinu arvates saab kiusamist ära hoida?*)

Tulemused näitasid, et laste hinnangul on kiusamise ärahoidmise võimaluseks just nende enda prosotsiaalne tegevus. 5 - 6 aastased lapsed tõid välja enda prosotsiaalse tegevuse 38,71% juhtudest, 7 – 8 aastased 26,98 % ja 10 - 11 aastased 28,12% juhtudest. Enim toodi välja just seda, et ise ei tohi olla agressiivne, ei tohi narrida, lüüa, kakelda. 5 – 6 aastased 10 (16,13%), 7 - 8 aastased 8 (12,7%) ja 10 - 11 aastased 12 (18,75%) korral juhtudest. 5 – 6 aastased tõid 8 (12,9%) korral juhtudest välja, et peab olema hea laps. Tõhusat käitumist kiusamise korral tõid 5 – 6 aastased välja 6 (9,68%), 7 - 8 ja 10 - 11 aastased 4 (6,35%) korral juhtudest. Lapsed pidasid väga tähtsaks ka teiste inimeste tegevust. 5 - 6 aastased 20,97%, 7 – 8 aastased 28,58% ja 10 – 11 aastased 20,31% juhtudest. Väga tähtsaks peeti just sõprade tuge ja 5 – 6 ning 10 – 11 aastased tõid sõpruse välja 6 (9,68%) korral, 7 – 8 aastased 8 (12,7%) korral. Samuti väga oluliseks peeti täiskasvanule teatamist, nii õpetajale, lapsevanemale kui direktorile. 5 – 6 aastased pidasid seda oluliseks 7 (11,29%), 7 - 8 aastased 6 (9,53%) ja 10 – 11 aastased 4 (6,25%) korral. Politseile teatamist ja politsei poolset tegevust pidasid oluliseks vanema vanusegrupi lapsed. Mitte vähem oluliseks peeti ka prosotsiaalset tegevust ja väärtusi. 5 – 6 aastased 22,57%, 7 - 8 aastased 19,05% ja 10 – 11 aastased 28,13% juhtudest. Eriti oluliseks peeti just seda, et peab eakaaslaste suhtes olema heatahtlik, sõbralik ja hooliv. 10 – 11 aastased tõid selle välja 15 (23,44%) , 5 – 6 aastased 10 (16,13%) ja 7 – 8 aastased 6 (9,53) korral juhtudest. Noorema vanusegrupi lapsed ootavad ka õpetaja poolset eeskujut, et õpetaja selgitaks ja räägiks rohkem lastele, kui halb ja kole on teise lapse kiusamine (tabel 4).

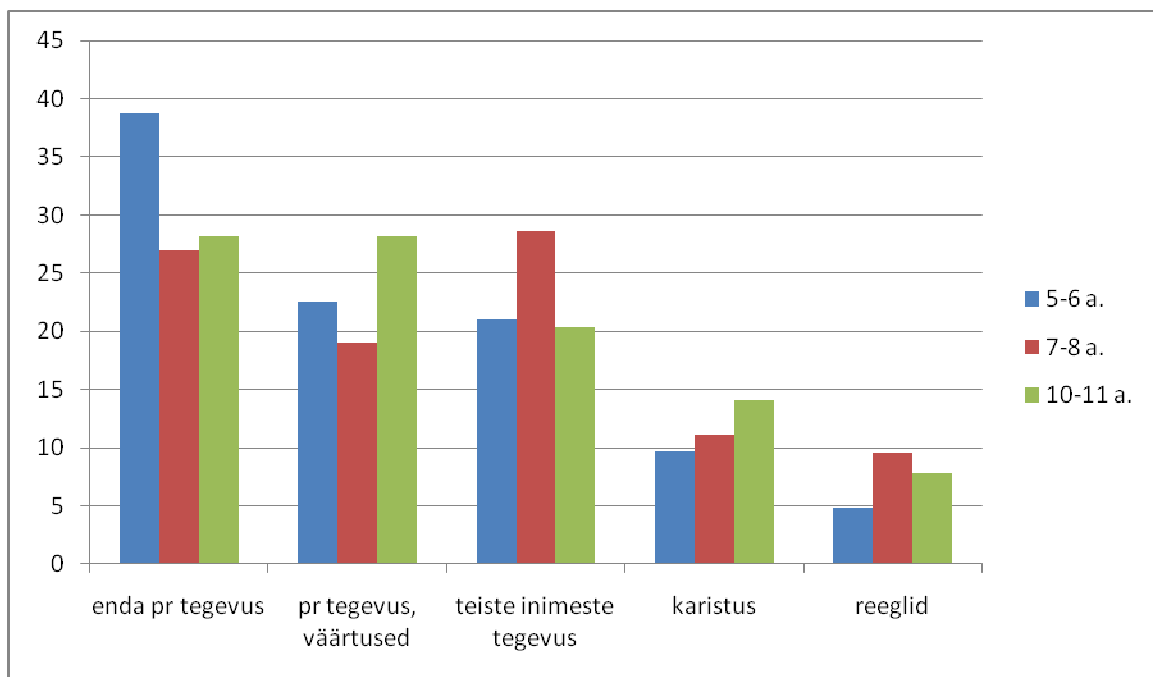
Kiusamise ärahoidmise võimalustest tõid lapsed esile nii iseenda kui teiste inimeste prosotsiaalsed tegevused ja väärtusi. Eakaaslaste prosotsiaalse käitumise juures toodi välja heatahtlikkust, sõbralikkust, hoolivust ja taunitavat suhtumist kiusamisse. Laste endi prosotsiaalne tegevus kiusamise ärahoidmisel sisaldas iseenda prosotsiaalse käitumise eeskjuju mitteagressiivse käitumismudelina ning tõhusat käitumist kiusamise korral. Teiste inimeste tegevuse all peeti silmas eelkõige õpetajale, lapsevanemale, direktorile kiusamisjuhtumitest teatamist ja toetust sõpradelt.

Tabel 4. Kiusamise ärahoidmise võimalused 5 - 6, 7 - 8 ja 10 - 11 a. laste hinnangul %.

Kategooriad	5-6a.	%	7-8 a.	%	10-11 a	%
1. Enda prosotsiaalne tegevus						
Ise enda prosotsiaalne käitumine (ei käitu ise agressiivselt, ei narri)	10	16,13%	8	12,70%	12	18,75%
Olen hea laps	8	12,90%	3	4,76%	1	1,56%
Tõhus käitumine kiusamise korral	6	9,68%	4	6,35%	4	6,23%
Atan ohvrit, lähen vahele	0	0%	2	3,17%	1	1,56%
KOKKU		38,71%		26,98%		28,12%
2. Prosotsiaalne tegevus ja väärtused						
Eakaaslaste suhtes sõbralik, hooliv, heatahtlik	10	16,13%	6	9,53%	15	23,44%
Õp. selgitus, kiusamine on neg.	3	4,83%	4	6,35%	2	3,13%
Tauniv suhtumine vägivalda	1	1,61%	2	3,17%	1	1,56%
KOKKU		22,57%		19,05%		28,13%
3. Teiste inimeste tegevus						
Tugi sõpradelt	6	9,68%	8	12,70%	6	9,37%
Täiskasvanule teatamine	7	11,29%	6	9,53%	4	6,25%
Politseile teatamine, tegevus	0	0%	4	6,35%	3	4,69%
KOKKU		20,97%		28,58%		20,31%
4. Karistused						
Pahandatakse, märkused	6	9,68%	4	6,35%	3	4,69%
Vanemad kooli	0	0%	0	0%	1	1,56%
Direktori juurde	0	0%	0	0%	3	4,69%
Kiusajaid ei tohi kooli lubada	0	0%	2	3,17%	1	1,56%
Trahv	0	0%	1	1,59%	1	1,56%
KOKKU		9,68%		11,11%		14,06%
5. Reeglid						
Reeglid	2	3,23%	3	4,76%	2	3,13%
Õp. parem järelvalve	1	1,61%	3	4,76%	3	4,69%
KOKKU		4,84%		9,52%		7,82%
6. Vastan agressiivselt						
Ei tea	0	0%	2	3,17%	1	1,56%
	2	3,23%	1	1,59%	0	0%

Teiseks, vähemtähtsate võimalustena kiusamise ärahoidmisel toodi välja karistused ja reeglid. Karistuste kui kiusamise ärahoidmise võimaluste osas nähti eelkooliealiste seas pahanduste toolile istuma panemist, nurka panemist ja kooliealised lapsed töid välja märkuste panemise ja pahandamise (tabel 4; joonis 3).

Statistiliselt olulisi erinevusi vanusegruppide vahelistes hinnangutes ei ilmnenu.

Joonis 3. Kiusamise ärahoidmise üldised võimalused 5 – 6, 7 – 8, 10 – 11 aastaste laste hinnangul (%).

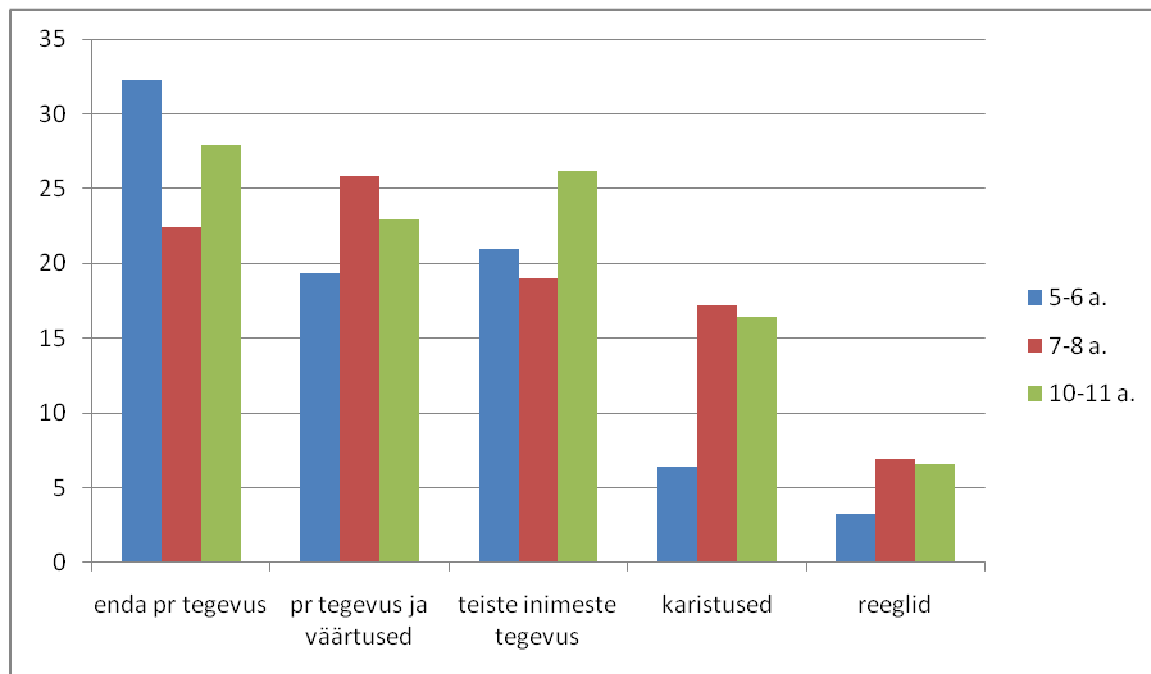
Teisena palusin lastel tuua näite kiusamise ärahoidmise võimalustest (*Palun too näide kuidas sinu arvates saab kiusamist ära hoid?*). Näitena töid lapsed kiusamise ärahoidmise võimalustest enda prosotsiaalse tegevuse, 5 – 6 aastased 32,26%, 7 – 8 aastased 22,41% ja 10 – 11 aastased 27,87% vastustest. Kõige enim just ise enda prosotsiaalse käitumise, et ise ei ole agressiivne, ei löö, ei kakle, ei narri. 5 – 6 aastased 10 (16,13%) korral, 7 – 8 aastased 7 (12,07%) korral ja 10 – 11 aastased 8 (13,11%) korral vastustest. Prosotsiaalset tegevust ja väärtusi töid lapsed välja 5 - 6 aastased 19,36%, 7 – 8 aastased 25,87% ja 10 – 11 aastased 22,95% vastustest. Kõige rohkem toodi välja, et eakaaslaste suhtes peab olema heatahtlik, sõbralik, hooliv. 5 – 6 aastased töid välja 4 (6,45%) korral, 7 – 8 aastased 8 (13,79%) ja 10 – 11 aastased 7 (11,47%) korral vastustest. Mitte vähem tähtsaks ei saa pidada ka seda, et lapsed ootavad just õpetaja poolset väärtushinnangute selgitamist, et kiusamine on negatiivne käitumisviis. Seda toodi välja vastavalt vanusegruppidega 6 (9,68%), 5 (8,63%) ja 3 (4,92%)

korral. Välja toodi ka teiste inimeste tegevust. 5 – 6 aastased 20,96%, 7 – 8 aastased 18,97% ja 10 – 11 aastased 26,22% vastustest. Väga oluline oli just tugi sõpradelt, vastavalt 5 (8,06%), 5 (8,63%) ja 9 (14,75%) korral vastustest. Eelkooliealised pidasid tähtsaks ka kiusamisjuhtumitest täiskasvanule teatamist 7 (11,29%) korral. Vanuse suurenedes antud kordade arv vähenes vastavalt 7 – 8 aastaste puhul 3 (5,17%) ja 10 – 11 aastaste 4 (6,56%) korral vastustest. Kiusamise ärahoidmise võimalusena karistust töid enim välja just 7 - 8 aastased 6 (10,34%) korral ja 7 (11,29%) korral eelkooliealised töid välja, et vastavad kiusajale ise agressiivselt (tabel 5).

Tabel 5. Kiusamise ärahoidmise võimalused 5 - 6, 7 - 8 ja 10 - 11 a. laste hinnangul %.

Kiusamise ärahoidmise võimalused (kategooriad)	5-6a.	%	7-8 a.	%	10-11 a	%
1. Enda prosotsiaalne tegevus						
Ise enda prosotsiaalne käitumine (ei käitu ise agressiivselt, ei narri)	10	16,13%	7	12,07%	8	13,11%
Olen hea laps	4	6,45%	3	5,17%	0	0%
Tõhus käitumine kiusamise korral	2	3,23%	1	1,72%	5	8,20%
Aitan ohvrit, lähen vahele	4	6,45%	2	3,45%	4	6,56%
KOKKU		32,26%		22,41%		27,87%
2. Prosotsiaalne tegevus ja väärtused						
Eakaaslaste suhtes sõbralik, hooliv, heatahtlik	4	6,45%	8	13,79%	7	11,47%
Õp. selgitus, kiusamine on neg.	6	9,68%	5	8,63%	3	4,92%
Tauniv suhtumine vägivalda	2	3,23%	2	3,45%	4	6,56%
KOKKU		19,36%		25,87%		22,95%
3. Teiste inimeste tegevus						
Tugi sõpradelt	5	8,06%	5	8,63%	9	14,75%
Täiskasvanule teatamine	7	11,29%	3	5,17%	4	6,56%
Politseile teatamine, tegevus	1	1,61%	3	5,17%	3	4,91%
KOKKU		20,97%		18,97%		26,22%
4. Karistused						
Pahandatakse, märkused	4	6,45%	6	10,34%	4	6,56%
Vanemad kooli	0	0%	0	0%	2	3,28%
Direktori juurde	0	0%	1	1,72%	2	3,28%
Trahv	0	0%	3	5,17%	2	3,28%
KOKKU		6,45%		17,23%		16,40%
5. Reeglid						
Reeglid	2	3,23%	2	3,45%	2	3,28%
Õp. parem järelvalve	0	0%	2	3,45%	2	3,28%
KOKKU		3,23%		6,90%		6,56%
6. Kodune kasvatus	0	0%	2	3,45%	0	0%
7. Vastan agressiivselt	7	11,29%	3	5,17%	0	0%
Ei tea	4	6,45%	0	0%	0	0%

Näiteid, kuidas kiusamist ära hoida töid lapsed välja enim just iseenda prosotsiaalse tegevuse ja samuti oluliseks peeti ka teiste inimeste tegevust ja prosotsiaalseid väärtusi. Karistust kiusamise ärahoidmise võimalusena töid välja just kaks vanemat vanusegruppi.

Joonis 4. Kiusamise ärahoidmise võimalused 5 -6, 7 – 8, 10 – 11 aastaste laste hinnangul %.

Statistiliselt olulisi erinevusi vanusegruppide vahelistes hinnangutes kategooriate vahel ei ilmnenud. Vanuselisi erinevusi kiusamise ärahoidmisel ei täheldatud, sest hinnangud kiusamise ärahoidmise võimalustest ja viiside kohta olid kolmes vanusegrupis üldjoontes sarnased.

Arutelu

Kaaslaste suhtes agressiivne käitumisstiil on lastegruppides jälgitav juba väga varakult. Agressiivsus hakkab välja kujunema juba lasteaialastel, kus suhted eakaaslastega pakuvad soodsaid võimalusi ning samuti tegevuspaika ennast mitmel viisil maksma panna. Lapsed, kes on lasteaias teistega võrreldes agressiivsemad, kalduvad olema seda ka koolis. Kuigi agressiivsete käitumiste sagedus mõnevõrra väheneb, jäävad need lapsed ikkagi eakaaslastega võrreldes sagedamini agressiivselt käituma (Ladd & Burgess, 1999).

Kiusamisel on väga palju põhjusi. Kiusajad võivad arvata, et selline käitumine teeb neid populaarseks või teistest tugevamaks. Mõned lapsed võib-olla kiusavad sellepärast, et

tähelepanu saada ja mõnedele meeldib teisi inimesi end kartma panna. Mõned jällegi kiusavad kadeduse pärast või on ise kiusamise ohvrid. Nad ei pruugi isegi aru saada, et nende käitumine on vale ja see tekitab ohvrile suurt valu ja kiusamise tagajärjel võib laps tunda ennast üksikuna, kurvana, hirmunud ja eaturvaliselt. Lasteasutusse tulevad lapsed erinevate väärtustega ja võimalustega perekondadest, sageli erinevatest piirkondadest. Lapsed ja noored on omavahelistes suhetes palju otsekohesemad ning seetõttu ka julmemad (Hansen & Henrikson, 2003).

Käesoleva magistr töö eesmärgiks oli välja selgitada kiusamise tähendus ja kiusamise ärahooldmise võimalused kolmes vanusegrupis, eelkoolieas (5 – 6 aastaste), esimeses klassis (7 – 8 aastaste) ja esimese kooliastme lõpus (10 - 11 aastaste) käivate laste hinnangul. Uurimuse esimeses osas paluti lastel kirjeldada, mis nende arvates on kiusamine ja tuua ka näide, kui tegemist on olnud laste omavahelise kiusamisega. Huvi oli teada saada, mida tähendab kiusamine laste hinnangul ja kas kiusamise tähendus on erinevas eas olevatel lastel erinev? Kõige sagedamini töid lapsed välja kiusamise kaks liiki – esiteks psühholoogilise kiusamiskäitumise, nii verbaalsel kui ka mitteverbaalsel teel kiusamise (narritamise, välimuse kohta negatiivsete hinnangute andmise, negatiivsete hüüdnimedega andmise, tõrjumise, mittekaasamise jt.) ja teiseks füüsilise kiusamiskäitumise (löömise, haiget tegemise, tõuklemise, togimise jt.), mis iseloomustas kiusamist kui agressiivset käitumist. Psühholoogilise kiusamiskäitumisena toodi välja verbaalset kiusamisliiki 5 – 6 aastased 20,7%, 7 – 8 aastased 50,0% ja 10 - 11 aastaste puhul 47,42% vastustest. Mitteverbaalset kiusamist 5 – 6 aastaste puhul 27,58%, 7 – 8 aastased 7,69% ja 10 - 11 aastased 8,98% vastustest. Psühholoogilisest kiusamiskäitumisest esines enim just narritamist ja seda kõigis kolmes vanusegrupis. Kõige rohkem oli narritamist 7 – 8 aastaste laste hinnangul 22 (28,21%) korral, 10 – 11 aastastel 15 (19,23%) ja koolieelikutel 8 (13,80%) korral vastustest. Samas, kui paluti lastel tuua näide kiusamisjuhtumitest, siis samuti toodi ülekaalus välja narritamine ja seda igas vanusegrupis (vastavalt 13 (16,87%), 16 (20,77%), 14 (17,96%) korral vastustest).

Lapsed rääkisid, et narritakse lapsi, kes kannavad prille, kes on paksud, samuti narritakse riietuse ja puhtuse pärast. Kui vaadata ühte eelnevalt läbiviidud uurimust (Hoover, Oliver & Thomson, 1993) on leitud, et verbaalse kiusamise liigid (hüüdnimedega nimetamine, narritamine, asjade pildumine, lõhkumine) on laste hulgas sagedasemad kui tõsisemad kiusamise liigid (löömine, kaklemine, haiget tegemine). Antud uurimuses samamoodi kõige sagedasemaks kiusamise liikideks laste hulgas olid narritamine ja hüüdnimedega panemine – ligikaudu 60% juhtudest. Füüsilist kiusamiskäitumist olid lapsed omavahelistes suhetes

kogenud palju harvem 10 - 25% lastest. Kõivu (2001a; 2002) uurimustest selgus samuti, et lapsed toovad omavahelistes suhetes välja just psühholoogilise kiusamiskäitumise ja enim narritamise. Välimuse kohta negatiivsete hinnangute andmine esines koolieelikute puhul 2 korral, aga kui paluti tuua kiusamisjuhtumi kohta näidet, tõi nad välja negatiivsete hinnangute andmise välimuse kohta 14 korral vastustest. Samuti 7 - 8 aastased tõi välimuse kohta negatiivsete hinnangute andmist 9 korral ja näidetena 16 korral ja viimases vanusegrupis oli see vastavalt 6 ja näidete puhul 5 korral vastustest. Psühholoogilise kiusamiskäitumise verbaalsel teel tõi lapsed välja veel negatiivsete hüüdnimed andmise, norimise, solvamise, pilkamise. Mitteverbaalsel teel kiusamisliikidena esines mängu mittekaasamist, asjade äravõtmist, asjade loopimist, tõrjumist. Uurimused on näidanud, et kaudset mitteverbaalset kiusamise meetodeid kasutavad juba 3 – 5 aastased lapsed. Lapsed kasutavad eakaaslaste isoleerimist nendega, kes neile ei meeldi ning mõjutavad ka oma sõpru mitte mängima ja sõbrustama ebasoositud lastega (Crick & Casas, 1999). Sama kinnitas ka Smith & Levan (1995), et 6 - 7 aastased lapsed mõistavad nii kaudset kui ka otsest kiusamist. Strömpl jt, (2007) poolt Eesti kooliõpilaste seas läbi viidud uurimuse tulemused kinnitasid, et tõrjumist ja ignoreerimist peavad lapsed kõige raskemaks kiusamisliigiks. See on midagi sellist, milles osalevad kõik ja mis juhtub iseenesest, ilma omavahelise kokkuleppeta. On leitud, et õpetajad ei saa tihti aru, et lapsed kasutavad sellist psühholoogilist kiusamisliiki ja õpetajad ei tee sellest tihtilugu välja. Samuti kaebasid alandamist kogenud vastajad, et ka õpetajad kasutavad laste vastu sellist käitumist. Seega on väga võimalik, et lapsed, kes on sattunud ohvriks oma kaaslaste poolt, ei kuulu sageli ka õpetajate soosikute hulka ning laps on oma probleemiga üksi jäetud.

Füüsilist kiusamiskäitumist esines 5 – 6 aastaste puhul 41,37%, 7 – 8 aastased 21,8% ja 10 – 11 aastased 23,08% vastustest. Kõige enam oli just löömist koolieelikute puhul 10 (17,24%) korral vastustest. Välja toodi veel, et kiusamine on haiget tegemine, tõuklemine, togimine, kaklemine. Kõige väiksemas vanusegrupis esines ka hammustamist, juustest kiskumist, küünistamist. Käesolevas uurimuses toodi füüsiline kiusamiskäitumine välja teisena. Uurimuse tulemused on olnud erinevate uurijate poolt väga erinevad. Näiteks Smith & Levan (1995) on jõudnud järeldusteni, et mida väiksemad lapsed, seda rohkem toovad lapsed välja füüsilise kiusamiskäitumise. Nead leidsid, et koguni 87% 6 – 7 aastastest lastest on öelnud, et kiusamine on füüsiline kuid Guerin & Hennessey (2002) leidsid oma uurimuses, et alles 10 – 13 aastased lapsed oskavad välja tuua enim psühholoogilist kiusamiskäitumist. Ka Rezo & Bosacki (2003) on leidnud, et koolieelikud teadvustavad kiusamisena eelkõige just füüsilist agressiivset käitumist. Sama tulemuseni jõudis Raudsepp (2009) oma

magistritöös, kus lapsed seadsid ülekaalukalt esikohale füüsilise kiusamiskäitumise, aga õpetajad sealjuures 29% vastanutest leidsid (lapsed ainult 9%), et kiusamine on sõnaline. Võrdluseks võib siinkohal tuua Kõivu (2001a) uurimuse, kus veerand uuritavatest pidas kiusamiseks just füüsilist kiusamiskäitumist. Gillies – Rezo & Bosacki (2003) uurimuses tuli välja, et eelkooliealised lapsed tajuvad kiusamist kui indiviidide vahelist üks – ühele toimuvat agressiivset käitumist, kusjuures kiusamisena teadvustatakse eelkõige füüsilist agressiooni. Smith (1991) on oma uurimuses leidnud, et füüsilist kiusamist on lastevahelistes suhetes harvem ning tavaline agressiivse käitumise vorm on verbaalne, mida esineb 2 – 3 korda sagedamini kui füüsilist agressiooni. Seega võib arvata, et kiusamise tähendus laste puhul on eelkõige sellise varjundiga, millist liiki kiusamisega nad kõige enam olid kokku puutunud, kas siis psühholoogilise või füüsilisega. Käesolevas uurimuses tähendas kiusamine laste jaoks esmalt just psühholoogilist kiusamist ja teisena füüsilist kiusamist ja seda antud uurimuses kõigis vanusegruppis.

Lapsed iseloomustasid veel kahte kiusamisele iseloomulikku tunnust. Esiteks tegevuse korduvat iseloomu aja jooksul, vastavalt vanusegruppidele 4 (6,9%), 16 (20,51%) ja 8 (10,26%) korral vastustest. Samuti toodi välja tasakaalutust võimusuhetes (väiksemate ja nõrgemate kiusamist suuremate ja tugevamate poolt), kõige vanem vanusegrupp 10 - 11 aastased 8 (10,26%) korral vastustest. Kõiv (2006) eristas kiusamist teistest agressiivse käitumise liikidest ning märgib, et kiusamine ei ole selline käitumine, kus kaks füüsiliselt või psühholoogiliselt võrdset inimest kaklevad või tülitsevad, sest kiusamise juurde kuulub lastevaheliste jõuga seonduvate suhete tasakaalutus ehk asümmeetria võimusuhetes. Madsen (1996) on leidnud, et koolieelikud toovad välja küll agressiivse käitumise, kuid ei märka korduvat agressiooni ning tahtlikku aspekti. Käesolevas uurimuses kõik kolm vanusegruppi, nii koolieelikud, esimeses klassis käivad ja I kooliasteme lõpus käivad lapsed tõid välja kiusamise korduva iseloomu, aga tasakaalutust võimusuhetes tõid välja ainult viimane vanusegrupp (10 – 11 aastased). Antud tulemusele annab kinnitust ka Guerin & Hennessey (2002) uurimus, kus umbes veerand vastanutest arvasid, et kiusamine peab olema korduv tegevus. Samuti selles vallas on uurimuste tulemused erinevad. Vals (2005) leidis, et isegi algklasside õpetajad ei teadvustanud, et kiusamine on mitmekordne tegevus. Samas uurimuses algklassiõpilaste arvates oli kiusamise tähendus seotud eelkõige füüsilise ja psühholoogilise kiusamiskäitumisega, aga õpilased ei teadvustanud kiusamise korduvat iseloomu ja asümmeetriat võimusuhetes. Kõiv (2002) leidis oma uurimuses, et alles 10 – 18 aastased toovad kiusamise defineerimisel esile kõik kolm tunnusoont. Smith, jt., (2002) kus vaatluse all oli 14 erineva riigi tulemused tõid 14 – aastased välja selgelt korduva iseloomu ja

asümmeetria võimusuhetes. Madseni (1996) uurimus leidis, et lapsed kalduvad alatähtsustama mittetasakaalus võimu suhet, sest ainult 16% lastest tõid välja, et kiusaja peab olema tugevam. Guerini & Hanessey (2002) uurimus näitas vastupidist, umbes 60% vastanutest ütles, et füüsiline eelis ei ole oluline kiusamises. Püstitatud hüpotees, et nii koolieelikud kui ka esimeses kooliastmes käivad lapsed oskavad välja tuua nii füüsilise kui ka psühholoogilise kiusamiskäitumise sai kinnitust. Hüpoteesi teine pool, et koolieelikud ei oska välja tuua tegevuse korduvat iseloomu ja asümmeetriat võimusuhetes võrreldes vanemate lastega leidis osaliselt kinnitust, kuna selgus, et kõik kolm vanusegruppi tõid välja tegevuse korduva iseloomu, aga võimu asümmeetria tõid välja ainult vanem vanusegrupp 10 – 11 aastased.

Käesoleva uurimustöö teises pooles soovis uurija teada saada kiusamise ärahoidmise võimalustest koolieelikute, esimeses klassis ja esimese kooliastme lõpus käivate laste hinnangul. Uurimuses tuli välja, et laste hinnangul on kiusamist võimalik ära hoida just enda prosotsiaalse tegevusega. 5 – 6 aastased 38,71%, 7 – 8 aastased 26,98% ja 10 – 11 aastased 28,12% vastustest. Tulemused olid sarnased ka näite puhul, kui paluti lastel tuua üks näide kiusamise ärahoidmise võimalustest. Tulemused olid vastavalt 32,26%, 22,41% ja 27,87% vastustest. Kõige rohke hinnati iseenda prosotsiaalse käitumise eeskujuna mitteagressiivse käitumismudelina: ise ei käitu agressiivselt, ei narri teisi, ei löö teisi, ei kakle. Välja toodi veel, et peab olema hea laps ning tõhusat käitumist kiusamise korral. Tõhusa käitumise all tõid lapsed näitena, et tuleb kiusajast eemale hoida, paha lapse juurde pole vaja minna, väldi selliseid olukordi. Et kõige sellega toime tulla on vaja lapsel sotsiaalseid oskusi. Osad lapsed vajaksid kindlasti treeningut ja sellised sekkumisstrateegiad baseeruvad eeldusel, et osata paremini toime tulla konfliktidega. Taolisi treeninguid on läbi viidud ka Eesti uurijate juhtimisel (Kõiv, 2001b; 2003; Ruul, 2010) ning on leitud, et pooltel kiusajatest ja veerandil ohvritest paranes nende sotsiomeetriline staatus klassis pärast sotsiaalsete oskuste treeningut. Järelikult on kiusamisvastane sekkumine ja oskused vähemalt mingil määral õpitavad ja treenitavad ning neid on rühmas või klassis võimalik ka kasutada. Oluline on muidugi siin see, et õpetaja oskaks määrataleda ja märgata kiusamist. Õpetaja peab ennast kiusamisega seotud küsimustega kindlana tundma ja teadma, mida teha probleemide korral – siis oskab ta seda edastada ka lastele, kes omakorda oskaksid neid teadmisi ja õige käitumise väärtusi ka edasi anda.

Väga oluliseks peeti ka prosotsiaalset tegevust ja väärtusi, vastavalt 5 – 6 aastased 22,57%, 7 – 8 aastased 19,05% ja 10 – 11 aastased 28,13% vastustest. Kõige rohkem toodi välja just seda, et eakaaslaste suhtes peab olema heatahtlik, sõbralik ja hooliv. Kõivu (2003) uurimuses tulid samasugused tulemused. Kiusamise ärahoidmise võimalused laste hinnangul

olid seotud eelkõige iseenda ja eakaaslaste prosotsiaalse käitumisega. Seega peitub vägivalda ärahoidmise võti meis endis ning meie võimes näha ja olla teiste vastu hea ja sõbralik. Taanlane Lars Stilling, (viidatud Netterberg, 2008 järgi) kes on koostanud lasteadeadele kiusamist ennetavaid programme, soovib kasvatada lastes nelja põhiväärtust: sallivust, austust, hoolivust ja julgust. Kui inimene austab kaaslast erinevusi ja hoolib temast, on tal julgust tema kaitseks välja astuda ja seista ka iseenda eest. Teiste inimeste tegevust hindasid 5 – 6 aastased 20,97%, 7 – 8 aastased 28,58%, 10 – 11 aastased 20,31% vastustest. Väga oluliseks peeti sõprade tuge ja täiskasvanule teatamist, nii õpetajale, lapsevanemale, direktorile. Raudsepp (2009) leidis oma uurimuses, et kiusamisest tuleb rääkida ja seda arvamust jagasid 4 – 5 aastased 58% ja 6 – 7 aastased 52% vastustest. Tähtis on tekitada lastes suhtumine, et kui nähakse kiusamist, tuleb sellest kohe kellelegi rääkida. Seda on väitnud nii Sharp & Smith (2004), Sullivan & Sullivan (2004), Laumets (2008). Mitmetest küsitlustest on selgunud, et lapsed ootavad kõige rohkem abi just õpetajatelt ja alles siis lapsevanematelt (Sharp & Smith, 2004). Ka käesolevas uurimuses oli ülekaalus arvamus, et kindlasti peab õpetajale rääkima ja alles teisena nimetati lapsevanemat. Henseni & Henrikseni (2003) uurimus näitas, et õpetajalt on saanud abi 66%, lapsevanematelt 55% ja direktorilt 8% lastest. Kahjuks on uurimused näidanud, et õpetajad kalduvad sekkuma vaid tõsiste juhtumite korral ehk siis, kui tegemist oli füüsilise kiusamiskäitumisega või asjade äravõtmise ja asjade lõhkumisega ning mitte siis, kui tegemist oli verbaalse kiusamisega (Glover jt., 2000). Sekkuma peab aga koheselt, sest muidu kui vaadata läbi sõrmede ebaõiglasele kohtlemisele, avalikule ja korduvale narritamisele, eesmärgipärasele tõrjumisele, pilkenimede andmisele jne. Nii võib ettevaatamatult tekitada õhustiku, kus mõned lapsed usuvad, et nad pääsevad sama kergelt ka füüsiliselt agressiivsemate joontega kiusamiskäitumise korral (Rogers, 2008). Tõenäosus, et lapsed räägivad kiusamisest täiskasvanule suuremate laste puhul on väiksem, kui nooremaelaste puhul (Whitney & Smith, 1993). Sama järelduse võib teha ka käesolevas uurimuses, kus 5 – 6 aastased arvasid, et rääkima peab täiskasvanule 11,29% juhtudest, siis 10 - 11 aastased ainult 6,25% juhtudest. Samuti väga tähtsaks peeti sõprade olemasolu. Fox & Boulton (2006) kinnitavad, et sõprade olemasolu ja eakaaslaste aktsepteerimine on oluliseks kaitsefaktoriks kiusamise vastu, sest neil ohvritel, keda sõber toetab ja lohutab on väiksem tõenäosus alaliseks kiusamise ohvriks saada. Sõprade omamisel on kiusamise ärahoidmisel mitu põhjust. Näiteks, sõbrad tulevad appi kui kedagi kiusatakse ja lapsed kellel on sõbrad on vähem üksinda ning sõbrad võivad anda ka nõu kuidas kiusajatega toime tulla. Selleks, et sõpru oleks on oluline see, et laps oskaks sõprussuhteid luua ja ka säilitada. Sebanc (2003) on leidnud sama, et sõpru omavaid lapsi aktsepteeritakse eakaaslaste poolt rohkem ja tõrjutakse

vähem, kui sõpradeta lapsi. Sõpradega ollakse koostöövalmimad, vähem agressiivsemad ja prosotsiaalsemad.

Vähem tähtsaks peeti karistusi ja reeglite kehtestamist kiusamise ärahoidmise võimalustena. Karistuste all töid eelkooliealised välja, et õpetaja paneb kiusaja pahanduse toolile istuma, või siis nurka seisma, et järele mõelda. Koolis käivad lapsed ütlesid, et õpetaja kirjutab märkuse päevikusse, räägib vanematele ja ühel korral toodi välja kõige vanemas vanusegrupis, et saadetakse direktori juurde. Reeglite all mõeldi, et rühmas või klassiruumis on kehtestatud omad reeglid, mida lapsed teha ei tohiks: ei löö teist, kui kedagi kiusatakse lähen sõbrale appi, teatan õpetajale jne. Kõivu (2003) uurimuses ei pidanud lapsed samuti oluliseks karistusi ja reeglite kehtestamist. Kui toetuda Kõivu (1999) uurimusele, mis viidi läbi õpilaste seas, kus paluti välja tuua see, mida õpetajad teevad kiusamise vähendamiseks selgus, et 38% õpetajatest kehtestavad uued reeglid, 29% ei tee midagi, 13% räägivad kiusajaga, 12% karistavad kiusajat ning 8% kõrvaldavad kiusaja klassist. Õpilased ise arvasid, et kõige efektiivsemaks osutub uute reeglite kehtestamine. See näitab ka, et õpilased ootavad õpetaja sekkumist, et lõpetada kiusamine. Õpetajad peaksid olema aktiivsed ja teadlikud sellest probleemist, rääkima õpilastega ja muutma üldist atmosfääri. Koolikiusamisest peab klassis vabalt rääkima, toob Kõiv (1999) välja.

Kodust kasvatust toodi välja ainult kahel korra 7 – 8 aastased, kus nad ütlesid, et pahad lapsed tulevad pahadest kodudest ja vanemad ei hooli nendest. Kõivu (2003) uurimuses ainult 2,31% vastanutest töid välja kodust kasvatust ja ütlesid, et vanemad peaksid lastele rohkem seletama, mis on hea ja mis halb. Võitluses kiusamise ärahoidmise vastu peaks positiivsete tulemuste saamiseks olema tugev side kodu ja kooli koostööl. Kui kool leiab tuge ja koostööd lapse kodust, on ka tulemused märgatavalt paremad (Astor jt. 1999). Seega on väga vajalik, et lasteasutuse juhtkond ja õpetajad pööraksid piisavalt tähelepanu sellele, et tehakse koostööd iga pere ja iga lapsevanemaga, et pingutada selle nimel, et koht kus ta laps käib oleks sõbralik ja soe koht igapäevaks. Astor (1995) leiab, et sekkumisprogrammidega peaks lasteasutustes alustama võimalikult noores vanuses. Ennetus – ja sekkumisprogrammid peaksid olema struktureeritud üksteist toetavale eesmärgile terve lapse arenguks, sisaldades professionaalset järeelvalvet ja kontrolli laste üle ning aktiivset tegevust, et vähendada sotsiaalset isolatsiooni. Iga lapse jaoks peaks olema olemas aktiivne ja hoolitsev täiskasvanu, kes hoolitseb lapse akadeemilise ja sotsiaalse edukuse eest alates varasest east. Põhikoolis alustatav sekkumine võib olla mitte enam nii efektiivne laste jaoks, kes väljendavad oma agressiivset käitumist juba algkoolis.

Kiusamine ei ole selline probleem, millest lihtsalt välja kasvatakse ning see ei tohiks olla osaks suureksaamise juures. Kui kiusamine juba esile kerkib, siis tuleb sellega ka kindlasti tegeleda. Selleks on vaja luua ja kasutada strateegiaid, ning nende loomine on täiskasvanute teha. Kes siis veel, kui mitte lapsevanem või õpetaja peaks õpilasele abiks ja toeks olema.

Töö autor teeb ettepaneku, et eelkooliealiste laste kiusamist võiks edaspidi põhjalikumalt uurida, et saada põhjalik ülevaade sellest, kui tõsine probleem on kiusamine juba nii väikeste laste seas. See teave on väga vajalik haridusasutuses töötavatele õpetajatele ning ka lastevanematele, sest selliste probleemide lahendamiseks tuleb alustada väga varakult. Uurimuse piiranguks peab töö autor võib - olla uurimus meetodite erinevaid võimalusi. Intervjuu on väikelaste puhul küll kõige sobivam, aga võiks kasutada ka joonistusi või isegi vaatlust. Uuriija ei arva, et osalised erinevused varasemate ja praeguste uurimuste vahel võivad tuleneda valimi suurusest. Uurimuse tulemusi võib mõjutada kontingent, keda uuritakse, sest võib arvata, et laste hinnangul on kiusamine eelkõige sellise varjundiga, millist liiki kiusamisega nad kõige enam on kokku puutunud.

Antud magistr töö autorile, lasteaia õpetajana oli selle töö valmimisest palju kasu. Oluliselt paranes oskus märgata ja hinnata rühmas kiusamisega seotud probleeme. Uurimus andis julgust tegeleda sellega ja samuti oskab autor enda jaoks koostada paremaid sekkumis- ja lähenemisvõimalusi kiusamiskäitumisega seotud probleemidele, mis võivad igapäevaselt ette tulla töötades õpetajana. Isikliku eeskuju ja nõuannete abil on töö autoril olnud võimalus abistada, innustada ja motiveerida ka kolleege.

Tänu sõnad

Erilised tänud hea juhendamise eest Kristi Kõivule meeldiva koostöö, väärtuslike tähelepanekute ja igakülgse toetuse eest.

Kasutatud kirjandus

Arora, C. M. J (1996). Defining Bullying. *School Psychology International*, 17.

Arsenio, W. F. & Lemerise, E. A. (2001). Varieties of Childhood Bulling: Values, Emotion Processes, and Social Competence. *Social Development*, 10, 59-73.

Astor, R. A. (1995). School Violence: A Blueprint for Elementary School Interventions, *Social Work in Education* 17, 21-30.

Astor, R. A., Meyer, H. A., Behre, W. J. (1999). Unowned places and times: Maps and Interviews about violence in high schools, *American Educational Research Journal*, 36, 3-42.

Atlas, R. S. & Pepler, D. J. (1998). Observations of bullying in the classroom. *Journal of Educational Research*, 86-99.

Bachmann, T. & Maruste, R. (2003). *Psühholoogia alused*. Tallinn: Kirjastus Ilo.

Besag, V. E. (1989). *Bullies and victims in school*. Milton Keynes, UK: Open University Press.

Björkqvist, K. (1994). Six Differences in Physical, Verbal and Indirect Aggression: A Review of Recent Research. *Six Roles*, 30, 177-188.

Cleary, M., Sullivan, G., Sullivan, K. (2004). *Bullying in Secondary Schools. What it looks like and how to manage it*. London: Corvin Press.

Cohen, L. & Manion, L. (1994). *Research Methods in Education*. Fourth Edition. London & New York: Routledge.

Crick, N. R., Casas, J. F. & Ku, H.-C. (1999) Relational and Physical Formas of Peer Victimization in Preschool. *Developmental Psychology*, 35, 376-385.

Fox, C. L., Boulton, M. J. (2006) Friendship as a Moderator of the Relationship Between Social Skills Problems and Peer Victimization. *Aggressive Behavior*, 32, 110-121.

Gillies – Rezo, S. & Bosacki, S (2003). Invisible Bruises: kindergartners perceptions of bullying. *International Journal of Childrens Spirituality*, 8, 163-177.

Guerin, S. & Hennessy, E. (2002) 'Pupils definitions of bullying'. *European Journal of Psychology of Education*, 17, 249-262.

Hansen, H. R., Henriksen, K. (2003). *Kiusupunn – käsiraamat kiusamisest*. Tervise Arengu Instituut. Tallinn. Erkotrükk.

Hoover, J. H., Oliver, R. L. & Thomson, K. A. (1993). Perceived victimization by school bullies: New research and future direction. *Journal of Humanistic Education and Development*, 32, 76-84.

Kõiv, K. (1999). Kiusamise mõiste ja põhjused. (Toim. Praks, A.). *Rohkem koolirõõmu. Konverents kiusamisest*. Tallinn. 6-14.

Kõiv, K. (2000). Koolikiusamine. Peatoimetaja: D. Kutsar. *Lapsed Eestis*. Tallinn: ÜRO, 43-45.

Kõiv, K. (2001a). Koolivägivalla mitu palet. Rmt. A. Tikerpuu (Toim.), *Eesti Lastekaitse Liidu konverents „Ei vägivallale”*. *Konverentsi materjalid*. Lastekaitse Liit, 9-21.

Kõiv, K. (2001b). Sotsiaalsete oskuste treening antisotsiaalse käitumisega noorukite kohtlemisel institutsioonis. K. Kõiv (Toim), *Antisotsiaalse käitumisega õpilased. Artiklite kogumik*. Tartu: OÜ Vali Press.

Kõiv, K. (2002). Õpilaste suhtumine kiusamisse ja kiusamiskäitumise iseloomustus. Rmt. A. Tikerpuu (Toim.), *Konverents „Ei vägivallale”*. *Konverentsi materjalid*. Tallinn: Lastekaitse Liit, 8-16.

Kõiv, K. (2003). Mina arvan, et...ehk vägivalda ärahoidmise ja sellega hakkamasaamise võimalused. Rmt.: A. Tikerpuu (Koost.), *Meie lapse mured: ei vägivaldale ehk kuidas me tuleme toime koolivägivallaga. Konverentsi materjalid*. Lastekaitse Liit, 7-28.

Kõiv, K. (2006). *Kiusamiskäitumise mitu tahku: õpilastevaheline kiusamine, õpilaste kiusamine õpetajate poolt, õpetajate kiusamine õpilaste poolt ning õpetajate kiusamine kooli personali ja lapsevanemate poolt*. Tartu: OÜ Vali Press trükikoda.

Kõiv, K. (2007a) "Sekkumine koolikiusamise korral - mõju kiusamise ulatusele."
http://www.lastekaitseliit.ee/public/kristi_kiv_sekkumine_koolikiusamine_2007.pdf
(külastatud 23.03 2011).

Kõiv, K. (2007b). *Ennetus grupi tasandil: võitlus koolivägivallaga*.
www.lastekaitseliit.ee/public/Ennetus_klassi_tasand_Kristi_Koiv_08.pdf
(külastatud 10.03.2011).

Ladd, G.W & Burgess, K. B. (1999). Charting the Trajectories of Aggressive, Withdrawn, and Aggressive-Withdrawn Children during Early Years Grade School. *Child Development*, 70, 910-929.

Laumets, Ü. (2008). *Kiusamine. Paljundatav materjal koolieelikutele ja algklasside õpilastele. Identifitseeri, tule toime, väldi*. Tartu: Kirjastus Studium.

Ma, X., Stewin, L. L., & Mah, D. L. (2001). Bullying in school: nature, effects and remedies. *Research Papers in Education* 16(3), 247-270.

Madsen, K. C. (1996). Differing perceptions of bullying and their practical implications. *Education and Child Psychology*, 13(2), 14–22.

Netterberg, L. S. (2008). Kiusamise ennetamine eelkooli programmi kaudu.
http://www.lastekaitseliit.ee/public/Kiusamise_ennetamine_eelkooli_programmi_kaudu.pdf
(külastatud 24. 03. 2011).

Oliver, C., & Candappa, M. (2003). *Tackling bullying: Listening to the views of children and young people*. London: HMSO.

Olweus, D. (1991). Bully/victim problem among school children. In C. Pepler & K. Rubin: *The development of childhood aggression*. London: Lawrence Erlbaum, 411-446.

Olweus, D. (1993). *Bullying in school: What we know and what we can do*. Oxford: Blackwell.

Olweus, D. (1999a). *The nature of school bullying: A cross-national perspective*. New York: Routledge, 7 – 27.

Olweus, D. (1999) „Bullying at school: tackling the problem“, http://www.oecdobserver.org/news/fullstory.php/aid/434/Bullying_at_school:_tackling_the_problem.html (külastatud: 21.01.2011).

Programmid T.O.R.E. ja Koolirahu. <http://arhiiv.koolielu.ee/pages.php/0705,2236>, külastatud 24.aprill 2011.

Raudsepp, P. (2009). *Lasteaia õpetajate sekkumisvõtted kiusamise korral*. Magistritöö. TÜ. Haridusteaduskond.

Rigby, K. (2002). *New Perspectives on Bullying*. UK: British Library.

Rogres, B. (2008). *Taasleitud käitumine*. TÜ Kirjastus OÜ.

Ruul, Ü. (2010). *Muutused eelkooliealiste laste sotsiaalsetes oskustes õpetajate hinnangul seoses sotsiaalsete oskuste treeningul osalemisega*. Magistritöö. TÜ. Sotsiaal- ja haridusteaduskond.

Seban, A. M. (2003). The friendship features of preschool children: Links with prosocial behaviour and aggression. *Social development* 12, 249-268.

Sharp, S. & Smith, P. K. (Toim.) (2004). *Võitlus koolikiusamisega. Juhiseid turvalise koolikeskkonna loomiseks*. EI Paradiso Haridus-ja Teadusministeerium.

Smith, P. K. & Thompson, D. (1991). *Practical Approaches to Bullying*. London: David Fulton.

Smith, P. K. & Levan, S. (1995). Perceptions and experiences of bullying in younger pupils. *British Journal of Educational Psychology*, 65, 489–500.

Smith, P. K. (2000). Bullying and harassment in school and the rights of children. *Children and Society*, 14, 294-303.

Smith, P. K., Cowie, H., Olafsson, R. & Liefoghe, A. P. D. (2002). Definitions of bullying: A comparison of terms used, and age and sex differences, in a 14-country international comparison. *Child Development*, 73,(4), 1119–1133.

Smith, P. K., Thompson, F, Tippett, N. (2008). Kiusamise ennetamine ja kiusamisele reageerimine. Loone, O. (Toim). *Uued ajad – uued lapsed. Teadusartiklite kogumik*. Tallinn: Tallinna Ülikooli kirjastus.

Strömpl, J., Selg, M., Soo, K., Šahverdov-Žarkovski, B. (2007). *Eesti teismeliste vägivaldatõlgendused*. Sotsiaalministeeriumi toimetised nr 3/2007, Sotsiaalministeerium.

Sullivan, K., Cleary, M. & Sullivan, G. (2004). *Kiusamine koolis. Mis see on ja kuidas sellega toime tulla*. Tartu:AS Atlex.

Vaiksoo, T. (2010). *Koolivägivalla ning kiusamise ennetamisele ja vähendamisele suunatud tegevused Eesti koolide dokumentides*. Magistritöö. TÜ. Sotsiaa - ja Haridusteaduskond.

„ValikuVabadus“ (2004/2005) http://www.kuriteoennetus.ee/orb.aw/class=file/action=preview/id=19278/valikuvabaduse_voldik_varviline.pdf. Külastatud 1.04 2011.

Vals, K. (2005). *Algklasside õpilaste ja õpetajate hinnangud kiusamise olemuse kohta*. Bakalaureuse lõputöö. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool: Pedagoogika osakond.

Whitney, I., & Smith, P.K. (1993). A survey of the nature and extent of bullying in junior/middle and secondary schools. *Educational Research*, 35, 3–25.